CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)

ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1999

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol ⟶ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ▽ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole ⟶ signifie "A SUIVRE", le symbole ▽ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

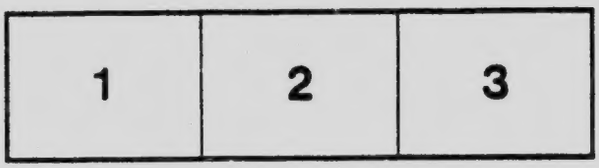

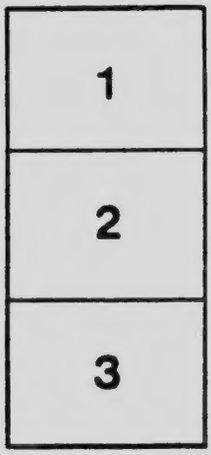

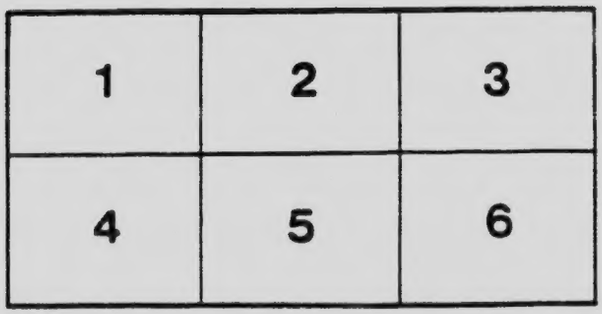

Рік 1918. Число 14

Бібліотека „Канадийского Фармера".

І. Кулішер.

НАУКА

про

народне господарство

Переклав Микола Залізняк.

Ціна 50 цт.

HD 71
K8a1

Накладом »Канадийського Фармера«,
852 Мейн стр.
Вінніпег. Манітоба.

КНИЖКИ ПРО ТЕПЕРІШНУ ВЕЛИКУ СЬВІТОВУ ВІЙНУ

і книжки про війни з часів давнійших

ВЖЕ ВИЙШЛА З ДРУКУ НОВА КНИЖКА. - Г. Ф. СЕМЕШКО. »В ЧАСИ ВІЙНИ«

(Хроніка з житя засланців на Сибірі в часі сеї страшної війни). Книжка видана накладом Української Федерації Соціялістичної Партії в Америці, містить 96 сторін друку, ілюстрована много малюнками. — Ціна 40ц

Велика Революція на Острові [illegible] **арн.** — Ціна 10ц

Як Болгари здобули собі свобо [illegible] — Ціна 15ц

Провидінє Боже все Чуває. — Інтересне оповіданє з часів Наполеонської війни сто літ тому назад. — Ціна 25ц

НОВІ КНИЖКИ.

З ТЕРЕНІВ ВЕЛИКИХ ВОЄН

РОСИЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Збірка начерків із житя теперішного війська і житя козаків; кровавих боїв нинішних днів і днів минувшини.

ХОЧЕТЕ ЗНАТИ

Причини і початки революції в Росії; арештованя міністрів; як бувший цар Николай Романов зрезиґнував і як випускали людий з вязниць. — Не пожалуйте 50 ц., а ми вишлемо вам сю величезну книжку на 160 сторін з много образками.

З РОКІВ ВІЙНИ.

Сатиричні Ілюстрациї з Европейської Війни. — Оповіданя, Відомости і Інформациї про Український Нарід, про старий край і Америку. — 150 образків. — Ціна 30ц

АТЛЯСИ І МАПИ В АНҐЛІЙСЬКІЙ МОВІ.

Воєнні мапи Европи з королями і з статистикою війська .. 25ц

Найновійший Атляс, обнимає мапи цілого сьвіта, гарно оправлений. — Ціна $1.50

Великий Ілюстрований Атляс, кождому потрібний під нинішну пору. — Ціна $3.00

Кишенковий Атляс Цілого Світа. — Ціна 30ц

Кишенкові мапи всіх стейтів і територій Злучених Держав. — Кождий стейт на окремій картці. При замовленю треба подати якого стейту мапу вам вислати. — Ціна одної мапи 25ц

НОВІ КНИЖКИ

Як Чоловік Зійшов на Пана. — Інтересне оповіданє В. Будзиновського. — Ціна 50ц

Перли Шумки та Вигадки. — Зложив Л. Лопатинський ... $1.00

Оповіданя. — О. Стероженко 15ц

Оповіданя. — П. Куліш 15ц

І. Кулїшер.

NATIONAL LIBRARY
CANADA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE

Наука про народне господарство

Переклав **Микола Залїзняк.**

HUKRDUP
HUKRDUP

Накладом „Канадийського Фармера"
852-854 Мейн Ст. Вінніпеґ, Ман.

HB71
K8418

Приступний виклад науки про народне господарство.

ВСТУП.

Що таке народне господарство? Як воно розвивало ся?

I. Потреби. Вихідною точкою науки про народне господарство, або політичної економії, є **потреби** чоловіка.

Все своє житє, від самого народженя, чоловік має ріжні потреби, себ-то він **відчуває брак** чогось, все чого небудь потрібує і все змагає до того, щоби **заспокоїти всї свої потреби.**

Потреби чоловіка дуже неоднакові: півдикі племена мають инші потреби, а освічені народи инші. У дикуна все, або майже все, зводить ся до потреби мати поживу. З дальшим розвитком, з дальшим зростом культури, появляють ся нові потреби — потреба мати мешкання, потреба мати одежу. Все се потреби так звані **материяльні.** Ще пізнїйше повстають потреби **нематериялькі** — потреба мати віру, мати науку, штуку. Лїт сїмсот тому крім духовенства майже нїхто не вмів читати або писати. Тепер у всїх освічених народів, і у нас таткож, кождий мусить ходити до школи, майже кождий вміє читати книжки й ґазети.

Заразом ті самі потреби стають складнїйшими, їх зміст розширюєть ся. Возьмім приклад. Який небудь Самоїд, що живе на берегах Ледового океану, носить одежу лише зі скіри диких звірів. Наші селяни крім скір (на чоботи і киптарі) уживають ще ріжних тканин. З сього видко, що потреба в

одежі у наших селян ширша, ніж у якого небудь дикого народу.

Суть людського житя в тім і полягає, що люди змагають до заспокоєня всїх потреб, які все більше розвивають ся. Вся минувшина людскости — се безконечний ряд з'усиль, щоби розвинути свої потреби, і боротьба за способи, якими сї потреби можна заспокоїти. Теперішність — се запас досвіду й практики, який лишили нам наші предки, щоби ми могли далї розвивати свої потреби й далї бороти ся за їх заспокоєне.

II. Господарство. Як же чоловік заспокоює свої потреби? Найважнїйший спосіб для заспокоюваня потреб — се праця над природою, серед якої ми живемо, або інакше кажучи, над **матеріяльними** засобами. **Діяльність, направлена на заспокоюванє потреб, при якій чоловік котристає з матеріяльних засобів, зветь ся господарською діяльністю, або господарством.** Господарська діяльність служить для заспокоєня найріжнорідніїших потреб. Насамперед вона потрібна для підтриманя нашого житя. Коли чоловік добуває від природи поживу при помочи мисливства, скотарства або рільництва, коли він захищає себе від холоду, будуючи доми з дерева або каменя, шиючи одежу або виробляючи потрібні для сього інструменти — він заспокоює свої потреби при помочи матеріяльних засобів. Значить, в усїх сих випадках його діяльність є господарською.

Але було би хибно думати, що до господарства належить заспокоєне лише найконечнїйших потреб житя, матеріяльних потреб, як їх звичайно називають. Ту чи иншу діяльність називаємо господарською не від того, яку саме потребу вона заспокоює, матеріяльну чи нематеріяльну, а від того, яку саме потребу вона заспокоює, матеріяльну чи нематеріяльну, від того, чи ся діяльність заспокоює які небудь потреби при помочи матеріяльних засобів. І справдї, приклади показують нам, що для заспокоєня духових потреб також треба працювати над витворюванєм матеріяльних засобів. Потреба мати віру, викликає потребу мати церкву. Коли музик грає, він заспокоює нашу духову потребу в музиці, але для того, щоби він міг грати треба, щоби наперед був вироблений відповідний інстру-

мент. З сього видко, що заспокоєнє духових потреб також вимагає господарської діяльности.

III. Господарність. В своїй господарській діяльности чоловік **силкуєть ся осягнути як найбільше вислідів з найменшими вкладами.** Він силкуєть ся виробити потрібні йому предмети, витрачуючи на се як найменьше праці; він намагаєть ся купити потрібні для нього річи як найдешевше — себ-то, він хоче бути господарним.

Ся господарність є прикметою не лише господарської діяльности, а взагалі кождої розумної діяльности. Коли ми розвязуємо яке небудь питанє, ми також стараємо ся зробити се як найпростійшим способом, себ-то стараємо ся витратити як найменше умової сили. Коли ми досліджуємо яке небудь наукове питанє, ми силкуємо ся зрозуміти й затямити його як найкрасще, але з найменшим напруженєм нашого розуму. Таким чином ми завсігди пильнуємо як найменше витрачувати наших сил. Одначе в господарській діяльности ся ощадність, се вираховане, проявляють ся виразнійше, ніж деинде. Тому господарською діяльністю ми називаємо як найкраще заспокоєнє потреб з як найменшими вкладами, а господарство уважаємо добрим чи лихим відповідно до того, чи ведеть ся воно господарно чи ні.

IV. Що то є наука про народне господарство? Значінє науки. Наука про народне господарство досліджує чоловіка в його господарській діяльности, себ-то з того погляду, наскільки він заспокоює потреби при помочи матеріяльних засобів. Одначе вона досліджує чоловіка не самого по собі, не чолвіка, як окрему істоту, а в його відношеню до инших людий. Се тому, що ніколи люди не жили окремо один від другого, а завсігди гуртом — родинами, громадами, племенами, народами, державами. Між ними завсігди повставали господарські відносини. Вони всі спільно добували собі поживу і разом її їли, або кождий самостійно виробляв ті або инші річи і потім частину їх віддавав иншим в обмін за инші річи.

Таким чином наука про народне господарство є наукою про **суспільне господарство,** як се зрештою вже зовсім добре показує сама її назва **народного** (а не особливого) господар-

ства. Таким чином наука про народне господарство належить до наук природних, які досліджують природу. Але вона досліджує людську суспільність лише з одного погляду — з погляду господарської діяльности і сим ріжнить ся від науки про право, про державу і від инших суспільних наук.

Значінє науки про народне господарство. Культурний розвиток людскости проявляєть ся в значній мірі в зрості потреб, в тім, що сї потреби зростають і стають ріжнороднїйшими. Тимчасом без матеріяльних засобів, себ-то без господарської діяльности, неможливо заспокоїти потреби, і тому від розвитку господарства залежить, наскільки добре можна заспокоювати потреби. З сього ясно, яке велике значінє має та наука, яка досліджує господарське житє, себ-то наука про народне господарство. Вона досліджує ту сторону житя, яка є підставою і головною умовою культурного розвитку народів. Тому знайомість з сею наукою має дуже велику вагу. Кождий сьвідомий горожанин мусить хоч трохи бути обізнаним з нею, бо інакше він не зможе як слід розуміти й виконувати своїх горожанських обовязків. Держава, краї, міста завсїгди повинні числити ся з нею, повинні пильнувати, щоби їх заходи не йшли проти господарських потреб населеня, а навпаки сприяли розвиткови суспільного господарства, полекшували населеню здобуванє засобів до істнованя.

А з другої сторони не треба забувати, що нема майже нї одної сторони людського житя, на яку господарські інтереси не мали би великого впливу. Теперішні народи воюють за здобутє кольоній, за виборенє сприяючих умов для розвитку своєї торговлї. Візьмімо полїтичну боротьбу. В парляментах представники великих земельних власників і шляхта борють ся за те, щоби мати право визискувати селян. Представники селян борють ся проти панованя шляхти. Представники купцїв і великих промисловцїв борють ся за такий устрій, який позволяв би їм як найкрасше визискувати робітників, представники робітників виступають проти панованя великих промисловцїв і змагають до заведеня нового, справедливого ладу і т д.

Таким чином без знайомости з наукою про народне го-

сподарство не можна добре розуміти ні минулого, ні теперішного житя людий.

V. Назва науки про народне господарство. Наука про народне господарство називаєть ся по вченому ще **політичною економією.** Ся назва добре відповідає сути сеї науки. Грецьке слово »економія« складаєть ся з двох частин — »ейкос«, себ-то дім, і »номос«, себ-то закон, припис. Таким чином слово »економія« значить »приписи до веденя дому«, приписи про те, як провадити господарство. А грецьке слово »поліс« значить місто або держава (в Греції міста були заразом державами); »політичний« значить державний (ми говоримо наприклад: політичний устрій або державний устрій). Таким чином назва »політична економія« означує збір приписів про веденє державного господарства, науку про державне господарство. А в наші часи політичною економією називаєть ся наука про народне або суспільне господарство. Що до науки про державне господарство, себ-то науки, яка досліджує господарську діяльність не окремих осіб, або суспільностий, але держави, то її ми виділюємо в окрему науку про фінансове господарство або науку про фінанси.

З яких частин складаєть ся політична економія. Господарська діяльність людий складаєть ся з кількох частин. Насамперед треба зробити річи, які повинні заспокоювати потреби людий (така діяльність називаєть ся витворюванєм, або **продукцією).** Далї вироблені річи збувають ся иншим особам (се є **обмін).** Дохід, який одержуєть ся при обміні розділюєть ся між усіх, хто брав участь в продукції **(розділ).** Нарешті, при помочи того, що одержано при розділї доходу, кождий заспокоює свої потреби **(споживанє).** Відповідно до сього політична економія ділить ся на отсї чотири відділи: продукція, обмін, розділ і споживанє.

VI. Як розвивало ся народне господарство. Політична економія досліджує господарське житє в усій його цїлости, себто не лише в теперішности, але також в минувшині, досліджує не одну яку небудь добу, а цїлий розвиток народного господарства. Вона розглядає господарство не як щось стале, незмінне, а як таке, що все змінюєть ся поволи витворюєть ся

протягом богатьох століть. Який же був розвиток народного господарства? Як воно змінювало ся протягом віків?

1). Первісне господарство. В найдавнійшу добу історії людскости панувало господарство громадське, племінне. Мисливство, рибальство, скотарство, випалюванє лісів, оброблюванє землї — всї сї роботи робили ся гуртом; в них спільно брало участь або кілька родин, або кілька громад, або нарештї кілька племен. А по спільній продукції цїлий гурт спільно споживав здобутє.

2). Доба замкненого домашного господарства. З часом з громади виділила ся самостійна господарська одиниця — селянське дворище. Річи споживають ся або використовують ся в межах того господарства, в якім їх вироблено — нема відступу між продукцією і споживанєм. Доба замкненого домашнього господарства панувала в старинній Греції і Римі, з виїмком доби імперії, і в середні віки, до XI—XII ст. Тодї в старинні часи панувала рабська праця, а в середні віки — праця кріпаків.

3). Доба самостійного міського господарства. В сїй добі виступає обмін. Річи не споживають ся в цїлости в тім господарстві, де їх вироблено, а переходять до инших господарств при помочи обміну. Місто разом з сусїдними селами становить окрему господарську цїлість; в містї продукують ся промислові річи, а по селах — збіже й инші сїльсько-господарські вироби. Мійський ремісник і селянин вступають в обмін. Селянин продає ремісникови збіже і купує від нього за се ріжні вироби, одежу й інструменти. Але обмін є безпосереднім — між селянином і ремісником, що вступають в обмін, нема посередника. Доба самостійного міського господарства тягнеть ся від XII. ст аж до відкритя Америки (в кінци XV. ст.); характеристичною прикметою сеї доби є істнованє великої кляси дрібних самостійних міських ремісників.

4). Доба народного господарства. Дорога від продукції до споживаня збільшуєть ся. Предмети вже не переходять безпосередно з того господарства, де їх витворено, до господарства, яке їх потребує: по дорозї вони переходять через одно або кілька инших господарств. Селянин не купує продуктів

безпосередно від ремісника, а набуває їх від купця, якому на його замовлене виробляє річи ремісник. Являєть ся посередник, купець: він стає між витворцем (продуцентом) і споживачем (консументом). Для господарства сеї доби характеристичним є істноване кляси скупщиків-капіталїстів з одної сторони, і домашних робітників з другої, які виробляють річи на замовлене скупщиків. Обмін відбуваєть ся в межах цілої держави, яка пильнує, щоби розвинути власний промисл і торговлю, і дуже перешкаджає довозити товар з инших країн. Ся доба тягнеть ся від відкритя Америки аж до великої французької роволюції (до кінця XVIII. ст.).

5). Доба світового або міжнародного господарства. Обмін виходить за межі даної держави, торговля охоплює цілий світ. Се осягаєть ся з одного боку через будову нових способів комунікациї і приміненя пари (зелїзниці, пароходи), а з другого боку через те, що держави дбають про міжнародні зносини і усувають давні перешкоди (численні митні комори, заборони привозити чужі товари і т. д.). Доба світового господарства починаєть ся в кінці XVIII. ст. і тягнеть ся досї. Вона характеризуєть ся великим фабричним промислом: продукти виробляють ся в фабриках, де працюють десятки і сотки робітників під доглядом підприємця. Се доба панованя капіталу над працею; її характеристична прикмета — наймана праця робітника на користь капіталїста, який є власником річий, потрібних для продукції (матеріяли, машини, будинки і т. д.). Тому ся доба називаєть ся **капіталїстичною,** або добою капіталїзму.

Відношене між початком і кінцем господарського процесу. Таким чином, протягом віків господарське житє поволи переходить через кілька щеблїв і основно змінює свій характер. Відношене між початком і кінцем господарського процесу, між продукцією і споживанем основно змінюєть ся. Зникає тїсна звязь, яка колись істнувала між ними; відступ між продукцією і споживанем стає все довшим. На початку розвитку народного господарства, в його першій добі, споживане йде безпосередно по продукції: дикі люди, наприклад, споживають дичину зараз, як лише здобудуть її. В кінці розвитку,

в наші часи, річи виробляєть ся для невідомих споживачів, що часто живуть десь на другім кінці світа. Наші селяни обробляють землю, збирають збіже, не знаючи, хто буде споживати те збіже, яке вони продадуть. Сих споживачів вони може ніколи не побачать, може ніколи не будуть мати з ними ніяких зносин.

Розширенє звязи між окремими господарствами. Але з сього видко також, як розширила ся звязь між окремими господарствами. З первісного громадського господарства, перейшовши через ряд щеблів розвитку, повстало теперішне світове господарство. Невеликі гурти дикунів, відокремлені від себе, повернули ся по тисячці літ розвитку в многоміліонове населенє цілого освіченого світа. Для дикуна в гурті людий його племени містив весь світ, все инше його не обходило. Теперішні люди інтересують ся справами цілого світа, бо їх добробут дуже залежить від добробуту инших країв і народів. Зниженє цін на пшеницю, вовну або мясо в одній державі відчуваєть ся зараз в инших державах.

РОЗДІЛ I.

ЗАГАЛЬНА НАУКА ПРО ПРОДУКЦІЮ.

I. Що таке продукція? Ми вже знаємо, що господарська діяльність чоловіка полягає в заспокоєню потреб при помочи матеріяльних способів. Одначе тих предметів, які природа безпосередно достарчає чоловікови, зовсім не вистає на заспокоєнє всіх потреб первісного чоловіка, а ще менше чоловіка, що стоїть на висшім степени культури. Чоловік не може вдоволити ся воздухом та водою, грибами й ягодами; та навіть для того, щоби спожити сї дари природи він мусить наперед робити ріжні річи. Гриби треба зібрати й спекти або зварити, воду треба достарчати в бочках або ставити водопровади. В инших випадках робота, яку треба виконати, щоби заспокоїти яку небудь потребу чоловіка, далеко складнійша: скільки змін треба зробити, щоби повернути зелізну руду в ножі, щоби з вовни мати одежу. **Всї зміни, завдяки яким предмети, які дає природа, стають придатними (або придатнійшими,**

ніж необроблені) до заспокоєня людських потреб, ми називаємо продукцією (витворюванем).

Таким чином продукцією можна називати і оброблене піль, і оброблене ріжчих матеріялів (промисл) і уможливлене переміщуваня людий і товарів з одного місця на друге. В усіх сих випадках відбуваєть ся перетворене річий в такий спосіб, щоби вони могли як найкраще заспокоювати людські потреби, в тім місци і в той час, де і коли сї потреби проявляють ся.

Відношене між природою і діяльністю чоловіка. В усіх сих випадках чоловік не витворює нічого нового, бо він не може сотворити сам навіть порошки. Він лише робить зміни в річах. Рільник не може сам сотворити землї або збіжа. Але він зате може з'орати й посіяти збіже. Зробивши сї переміни (з твердої землї мягку, перенісши зерна з комори до землї), він осягає те, що природа витворює колос, який дає урожай. Взагалї скрізь, в кождій роботї, люди лише користають з сил природи. Тому зрозуміло, що вони старають ся досліджувати природу й пізнавати її сили, щоби користати з них для осягненя своїх цілий. Тільки навчивши ся користати з сил природи, чоловік зміг дійти до того степеня розвитку, на якім він тепер є

II. Діяльність продуктивна і непродуктивна. Коли продукція, як ми її означили, полягає в тих змінах, завдяки яким предмети, які дає природа, стають здатними до заспокоєня людських потреб, то продуктивною буде очевидно всяка діяльність, наслідком якої можна буде заспокоїти яку небудь потребу. Чим важнїйшою є заспокоювана потреба, чим краще вона заспокоюєть ся, тим продуктивнїйшою є діяльність чоловіка, що має на метї заспокоєне сеї потреби. Непродуктивною ми назвемо роботу столяра, що не потрафив зробити стола або шафи, а лише попсував дерево; непродуктивною буде також робота маляра, що даремно витратив фарби і полотно, а не зміг намалювати картини, і діяльність фабриканта, що постановив будинки і купив машини, але не виробляє товарів, бо на них нема попиту, або виробляє такі вироби, які не мають збуту, бо не відчуваєть ся їх потреби. В усіх инших випадках діяльність чоловіка буде продуктивною.

Ріжні погляди на діяльність продуктивну і непродуктивну. Одначе до сього погляду економічна наука прийшла не відразу. В ріжні часи господарського розвитку вона то одну то другу галузь діяльности не хотіла признавати продуктивною. Се залежало від економічного і суспільного розвитку людий в ріжні доби історії.

В стариннім світі ремеслами займали ся переважно раби. Тому ся праця уважала ся непродуктивною і ганьблячою. Лише такі хосенні умілости, що вимагають богато знаня, як медицину й архітектуру, Ціцерон виключає з числа ганьблячих занять. Середновічна церква називала всяку торговлю ділом шкідливим і грішним: купець противний Богови, бо він дістає зиск коштом страти, яку має инший. І справді, торговля в перших часах господарського розвитку в значній мірі основуєть ся на обмані: звідси прислівє: хто не обманить, той не продасть. Письменники XVII.—XVIII. ст. також не кожду діяльність признали продуктивною. Одні (так звані меркантілісти) признавали продуктивними лише ті галузи занять, які сприяють збільшеню скількости гроший в країні (добуване золота і срібла з землї, зовнішна торговля, промисл, що працює для вивозу). Їх погляд можна легко зрозуміти: в ту добу доконав ся перехід до народного господарства, і тому збільшенє скількости гроша, що обертав ся в країні, було конче потрібним. Навпаки, другий напрям — економісти кінця XVIII. ст. (так звані фізіократи) — твердив, що продуктивним є лише сільське господарство. Вони так думали тому, що до кінця XVIII. ст. рільництво розвивало ся краще, ніж перетворюючий промисл, в якім тоді ще не було машин. При затраті тої самої праці сільське господарство давало більше продуктів, ніж промисл, і тому сї економісти прийшли до того висновку, що лише діяльність рільників є продуктивною.

Наука Адама Сміта. Великим кроком наперед, в порівнанню з сими теоріями, була наука анґійського економіста Адама Сміта (в кінці XVIII. ст.). Всупереч своїм попередникам, він признає продуктивною всяку матеріяльну діяльність, бо вона лишає по собі слід — нові річи. Таким чином він уважає продукцію і сільсько-господарський промисл, і промисл перетво-

рюючий, і торговлю внутрішну й зовнішну. Він думає, що непродуктивними суть лише нематеріяльні услуги, бо вони не лишають по собі слідів: він називає непродуктивною діяльність урядників, війська, духовенства, лікарів, правників, музиків і т. д. Одначе він не каже, що вони непотрібні або непожиточні. Пізнійші письменники вияснили, що сей погляд Адама Сміта є хибний. Працю нематеріяльну (напр. працю учителя або лікаря) також треба назначити продуктивною, бо вона має дуже велику вагу в справі заспокоєня людських потреб.

III. Галузи продукції. Ми відріжняємо отсї галузи продукції: 1) промисл добуваючий (мисливство, рибальство, скотарство, рільництво, гірництво), де чоловік, добуває, привласнює собі дари природи; 2) промисл перетворюючий або просто промисл (напр. виріб одежі, обувя, оброблене металів, виріб скла і т. д.), коли чоловік перероблює дари природи (напр. вовну, скіру, металї); 3) промисл перевозовий (зелїзниці, телеґраф, телефон), який переміщує людий і тягарі й передає звістки; 4) промисл роздїлюючий або торговлю, який достарчує товари в ті місцевости, де їх відчуваєть ся потреба.

Ріжні доби в розвитку продукції. Сї галузи продукції повстають зовсїм неодночасно і неоднаково розвивають ся. До недавнього часу розріжнювали в розвитку продукції такі доби: 1) доба мисливства або рибальства, 2) доба скотарства, 3) доба рільництва, 4) доба ремісничо-торговельна і нарештї 5) доба промислова або індустріяльна. Одначе вияснило ся, що сей погляд на послїдовний розвиток ріжних галузий продукції, на перехід від одної до другої є хибним. В найдавнїйші часи рівночасно з мисливством і рибальством люди збирали вже корінє, ягоди й овочі. Се збиранє поволи переходить в оброблюванє ростин, в оброблюванє землї при помочи заостреної палиці і сапи. Рівночасно появляєть ся первісне скотарство і лучить ся з первісним рільництвом, як се ми й досї знаходимо у Муринів, Полїнезійців, Маляйців, деяких індийських племен. Далї народи переходили в одних випадках до більше розвиненого рільництва, себ-то до осїлого, і обробляли землю при помочи деревляного рала й худоби, а в инших випадках до скотарства. Наприклад так звані індо-ґер-

манські народи, від яких походить між иншим також наш нарід, були піврільниками, пів-пастухами, а пізнійше стали осілими рільниками. Навпаки Монголи центральної Азії перемінили ся в пастухів-скотарів.

Таким чином, не можна говорити про послідовний перехід від скотарства до рільництва. Так само хибною є думка, ніби то люди від мисливства перейшли до скотарства. Ті племена, що займали ся мисливством, не могли зробити ся скотарами. І мисливець, і пастух мають діло зі звірятами, але вони неоднаково відносять ся до них. Мисливець — ворог звірят, він ловить їх, убиває й їсть. Пастух — їх приятель, він стереже й захищає їх. Та навіть ті племена, що почали розводити домашні звірята, робили се спочатку не для того, щоби мати з них ужиток. Деякі народи робили так, бо їх віра казала їм дбати про певні звірята (в стариннім Египті наприклад були святі бики й кітки), инші робили се для забави. Таким чином скотарство у них не було галузию продукції. І тепер ще істнують племена, які розводять кури, але не їдять ані їх ані яйці, розводять худобу, а не пють коровячого молока, ані не запрягають волів і т. д.

Що до инших галузий продукції, то ремесло повстає пізнійше від рільництва, і рівночасно з ремеслом повстає торговля між племенами (зовнішна). Сї галузи продукції розвивають ся в Европі доперва від XI.—XII. в., а ще пізнійше, від XIII.—XIV. вв., починаєть ся внутрішна торговля і кредитові позички.

IV. Форми промислу. Спинімо ся докладнійше на одній з сих галузий продукції, на перетворюючім промислї, і спробуймо вияснити, як він розвивав ся, себ-то, які були його форми.

Найдавнійшою формою є **продукція для домашних потреб;** так називаєть ся **виготовлене предметів для власних потреб певного господарства.** Селянин ставить собі хату, тче полотно, шиє одежу і т. д.; він є сам для себе і столярем, і шевцем, і кравцем.

Поволи одначе деякі з сих робіт стають окремими промислами, якими займають ся окремі робітники, які тепер вже

виробляють предмети для инших господарств, на продаж; так повстає **ремесло.** Особливість ремесла полягає в тім, що ремісник **виготовлює річи для споживача і безпосередно збуває їх йому.** Ремесло є дрібною продукцією, ремісник працює у власній роботі ручним способом, робить на певний обмежений ринок і тому обходить ся без продавця-посередника. Ремесло є характеристичною формою продукції для пізнього середновіча (XII.—XV. ст.); се »золотий вік ремесла«. Ремесло було орґанізоване в міські цехи. Лише особи, що були членами відповідного цеху, могли займати ся відповідним промислом, лише вони могли збувати свої вироби мешканцям міста й сусідних сіл.

З часом ринок розширюєть ся; промисл починає виробляти річи не лише для міста і його околиць, але для цілої країни, навіть для вивозу за границю. Ремісник не має спромоги бувати на далеких ярмарках і ринках і припинювати підчас своїх подорожий продукцію річий. Потрібний посередник між ним і споживачем. Спочатку сей посередник бере на себе лише торговлю: він купує у майстра лише вироблені річи — тому його називають »перекупцем« — і збуває їх споживачем. Тоді повстає **домашній промисл.** Річи виробляють ся в робітні продуцента (витворця) на **широкий ринок і товари збувають ся за посередництвом купця.** Тут продукція є, як і давнійше, дрібною, змінив ся лише збут — він відбуваєть ся на великі розміри: перекупень-посередник закуповує промислові вироби від богатьох майстрів і збуває їх споживачам.

Але посередник може зробити ще дальший крок: захопити в свої руки не лише торговлю товарами, але також виріб товарів, він може сам зробити ся промисловцем. В сім випадку він дає колишнім самостійним майстрам своє власне помешкане — так звану **мануфактуру** (рукодільню), дає їм матеріял і знаряди, й вони виробляють на його користь товари за певну плату. Таким чином **мануфактурою** (рукодільним промислом) зветь ся така форма промислу, де в **робітні підприємця, при помочи його матеріялів і знарядів, ручним способом виготовлюють ся товари.**

І домашній промисл і рукодільний панували в XVII.—

XVIII. вв., в Західній Европі і в нас. Домашний промисл був почасти по містах, почасти, як і доси, по селах; по селах він був додатковим промислом до рільництва.

В кінци XVIII. ст. в Англії, а на початку XIX ст. в инших краях Европи повстає **фабрика — продукція товарів в будинку підприємця при помочи машин і двигунів.** Уже мануфактура в порівнаню з ремеслом зовсім змінила і характер продукції і характер збуту. Тільки одно лишило ся спільне між мануфактурою і ранійшими способами продукції — ручний спосіб продукци. На фабриці і се зникло — тут заводять ся парові і всякі инші двигуни, ріжні робочі машини (машина до прядення, ткальний варстат і т. д.).

Форми промислу в наші часи. В наші часи характеристичною формою промислу є фабрика; всї инші форми мають лише другорядне значінє. Одначе і в нас, і в Західній Европі і досї ще істнує домашня і ремісничa форма промислу. У нас по селах досить розвинений домашній промисл — пригадаймо виріб горшків або гуцульські вироби. По містах також ще є богато ремісників — столярів, кравців, шевців і т. д. Нарешті по селах ще істнує продукція для власних потреб, себ-то найдавнійша форма продукції: будованє хат, прядене, ткацтво — все се селянські родини роблять самі для себе.

З яких частин складаєть ся наука про продукцію. Переходячи до докладнійшого розгляду продукції, нам треба насамперед вияснити, яким способом витворюєть ся продукт, які чинники беруть участь в його продукції, й яке значінє має кождий з сих чинників в продукції. Відповідно до сього в науці про продукцію ми будемо розглядати отсї чинники продукції — природу, працю і капітал. Але далї повстає питанє про те, яку орґанїзацію має продукція, як лучать ся в нїй ріжні чинники, при яких умовах відбуваєть ся продукція й які її розміри. Тому нам треба дослїдити орґанїзацію продукції, а саме дослїдити, які бувають форми продукції, які є її загальні умови, яке є відношенє між великою і дрібною продукцією.

РОЗДІЛ II.

ПРИРОДНІ УМОВИ ПРОДУКЦІЇ.

I. Розклад води і суші. Ціла поверхня земної кулї має понад пів міліярда (509 міліонів) квадратових кільометрів. Се без сумніву велике поле для заселеня і для господарської діяльности чоловіка. Але воно дуже зменшить ся коли мати на увазї, що три чверти сього простору займає вода, і що з того простору, який лишаєть ся на сушу, значна частина ледво чи буде коли приступна для людської культури. Се ледові країни, тундри Сибіру, пустиня Сагари, високі гори.

Моря. Моря й океани розділюють народи, але людям удало ся з них зробити добрі дороги. Початок сьому зроблено, коли придумано перший сплав (дарабу), а теперішні величезні океанїйські пароходи в значній мірі зменшили великі перед тим в уяві людий проступки.

Кожда доба в історії людскости мала »своє« море. Народи старинного світа, як висловлюсть ся грецький фільозоф Плятон, сиділи навкруги Середземного моря (яке вони називали просто »морем«) як жаби, що сидять коло болота. Тут була вся культура і дальше, вглиб суші вона не йшла. В середні віки господарське житє з'осереджувало ся коло двох морей: Середземного і Балтійського з Північним. Коло Середземного моря виросла Венеція, якої вся торговельна сила, успіхи в мореплавстві, розвиток умілостий тісно лучать ся з морем. Коло Балтийського моря повстала славетна Ганза — торговельний союз німецьких міст, в якім найбільше значінє мали приближені міста від устя Лаби до устя Орди. В XVI—XVII ст. економічне житє перейшло на Атлянтийський океан і насамперед туди, де лежать Нідерлянди й Англія, себто туди, де сходять ся отсї дороги: дорога з полудня, з Індийського океану і дорога, що йде з Балтийського й Північного моря і з полудня Европи на північ. Найбільші торговельні міста Антверпія, Амстердам, Льондон, Ню-Йорк — всї вони лежать коло Атлянтийського океану. І тепер з двайцяти головних міст Злучених Держав девять лежать на березї моря, пять на березї північних озер і пять над ріками Місісіпі й Огіо.

Ріки. Народи що живуть над морем, займали ся спочатку рибальством і морським розбоєм, а потім торговлею й мореплавством. Голяндці, Анґлійці, Американці стали торговельними народами завдяки природничим умовам країн, в яких вони живуть. Ріки впливають навіть на розселенє народів; славянські наприклад племена селили ся коло рік. Ріки дуже полекшили розселенє українського народу по тій землї, на якій він тепер живе. Вся українська історія дуже тісно звязана з Днїстром, як доля Швайцарії з озером Чотирох Кантонів, як Австрія з Дунаєм, як Місіссіпі зі Злученими Державами Північної Америки.

Не диво, що народна уява представляє ріки, на яких відбувала ся історія народу, як великі скарби, складає про них цїлі перекази. Вже старинні Египтяне дивили ся на Египет, як на дарунок родючого Ніля; на його берегах повстала найдавнїйша цивілїзація. Французький історик Мішлє каже, що Париж, Руан і Ґавр всї разом становлять одно місто, якого улицею є ріка Сена. В сих словах висловлено ту думку, що ріки є дуже добрими способами комунїкації; їх значінє було ще більшим в ті часи, коли ще не було зелїзниць, коли весь перевіз великих мас товарів відбував ся ріками або морем.

II. Клїмат (підсонє). Таке саме велике значінє, як розклад води і суші, має для господарського житя клїмат країни себ-то розклад тепла і зимна, вохкости, вітрів і т. д., бо від них залежить розвиток рослин, звірят і навіть людий. Де нема тепла, там нема й житя; знову надмірне тепло небезпечне для житя, шкодить йому. Не дурнож горячі країни були колискою людскости, бо вони улекшували істнованє, але в країнах з умірковaним клїматом витворила ся людська культура. Такий клїмат змушував людий до працї, але не ставив для їх діяльности таких великих перешкод, які ставить зимний клїмат з його убогою ростинністю. Тимчасом горячі краї займають майже половину цїлої земної кулї, хоч вона в трех четвертих складаєть ся з океану.

Однакова теплота не забезпечує ще однакового клїмату. Північна Америка далеко зимнїйша від північної Европи, бо на Европу далеко більше впливають теплі морські і воздушні те-

чи. Але і в середині самої Европи місцевости, що лежать під тою самою шириною, мають неоднаковий клімат. Клімат подніпрянської України є зимнійший, ніж клімат країн Західної Европи, що лежить під тою самою ґеоґрафічною шириною. Се пояснюєть ся тим, що океанічні области европейського континенту — Піренейський півостров, Франція, Британські острови стоять переважно під впливом західних і полуднево-західних вітрів. Подніпрянська Україна більше підлягає північним і північно-східним вітрам. Навіть на полудневій Україні, в таких містах як Одеса або Таганріг січень має таку саму пересічну температуру, як Християнія, яка лежить на півночи, майже на 1,500 кільометрів на північ від сих міст.

І що до вогкости, що до кількости дощу наддніпрянська Україна стоїть в менше сприяючих умовах, ніж Західна Европа. Західна Европа має богато дощів, а на Україні їх є менше. Тимчасом від вогкости дуже залежить родючість ґрунту.

Вплив клімату. Наслідки ріжниць в кліматі впливають на те, що наприклад в Росії ростини ростуть протягом 5—6 місяців на рік, в середній Німеччині 7, а в полудневій Анґлії 11 місяців. Поле бананів в горячій країні може вигодувати 20 або 30 разів більше людий, ніж таке саме поле, засіяне пшеницею в умірковапім кліматі. А німецький учений Гакстгавзен каже, що при тім самім оброблену однаковий маєток мусить давати в середній Німеччині двічи більший дохід ніж в Росії.

Умови клімату відбивають ся насамперед на сільськім господарстві, бо промислові роботи роблять ся в замкнених помешканях; але посередно сї умови впливають на все господарство країни. Один учений економіст, К. Маркс, писав: »зрозуміло, яку страту мусить мати Росія, коли яких 50 міліонів її населеня лишають ся без занятя протягом 6—8 зимових місяців, коли спиняють ся полеві роботи«.

III. Ґрунт. Положене ґрунту. Нарешті господарське житє взагалі і особливо успішність продукції залежить від ґрунту. 1). Ґрунт має велике значінє в залежности від свого положеня: рільництво можливе в долинах, а не на горах; перетворюючий промисл не може успішно розвивати ся на горах, бо туди тяжко довозити сирий матеріял, а з гір тяжко спроваджувати ви-

роби в долини. Тому в Швайцарії значна частина населеня мусить займати ся скотарством. З другого боку, брак гір на границї є небезпечним для країни. Пригадаймо, кілько натерпіла ся Україна, що не мала гір на своїй східній границї; кочовники свобідно нападали на неї і на довший час затримали її господарський і всякий инший розвиток.

Богато мінералів. 2). Ґрунт має значінє також залежно від того, як богато має він мінералів. Від сього в значній мірі залежить промисловий розвиток країни. Анґлія має дуже розвинений промисл тому, що має богато зелїза і камінного вугля. Зріст промислу на полудневій Українї почав ся з того часу, як там винайшли зелїзо і камінний уголь. Навпаки Італія, не зважаючи на розвиток її промислу в останні часи, не може стати промисловою країною, бо їй і камінний уголь і зелїзо доводить ся привозити з заграницї. Ріжні дослїдники кажуть, що за

Ріки. Народи що живуть над морем, займають ся спотриста лїт анґлїйський уголь вже вичерпаєть ся; на Українї, в Прусах, а також в Бельґії і в Злучених Державах запасів угля може вистарчити на 600—700 лїт; а через тисяч лїт лишить ся ще Китай, де є дуже богаті запаси камінного вугля й зелїза на великих просторах.

Инше значінє в історії господарства мало золото: від відкритя золота залежало заселенє кольоніяльних країн й їх економічний розвиток. Америка стала еспанською, каже один письменник, і лишила ся нею настільки, наскільки було поширене золото й срібло; місцевости, де не було сих металїв, означували ся на еспанських мапах: »безплодні землї«. Калїфорнію Еспанцї відкрили рано, але не інтересували ся нею. Доперва в половинї XIX. ст. золото, яке там знайдено, притягло хмари переселенцїв, що шукали щастя, й викликало швидкий економічний розвиток сеї місцевости. Один відомий учений ґеольоґ Зісс вже давно каже, що запаси золота, так потрібного для монети, незабаром вичерпають ся на земній кулї. Він не думає, щоби можна було знайти нові терени золота або золотоносні жили. А в міру вичерпуваня запасів тих рудокопів, які тепер істнують, вони даватимуть менше металю і з далека більшими трудностями і коштами.

IV. Закон убуваючої плодючости ґрунту. Нарешті, 3) велике значінє має плодність ґрунту. Найважнійші для істнованя чоловіка ростини, ріжне збіже, росте тепер майже скрізь; так само майже по цілій земній кулї поширені тепер важнійші свійські звірята, яких уживають до роботи і на поживу (конї, осли, вівцї, свинї, кури і т. д.). Але важною є не лише та обставина, чи можуть жити в данім клїматї і на данім ґрунтї певні ростини і звірята, але також те, який продукт вони дають — особливо який урожай і на якім ґрунтї буває. Та сама пшениця і жито росте і на облозї і на виснаженому ґрунтї, росте у нас і в Австралії; але наслїдок буває дуже неоднаковий — в одних випадках десятикратні в инших пятикратні полїтики і більше. І нерушаний ґрунт неоднаково скрізь плодючий. Се залежить від того, з чого сей ґрунт складаєть ся, від клїмату, від наводженя. Людська дїяльність також дуже впливає на сї ріжницї.

Протягом богатьох віків чоловік виснажував ґрунт: кожда ростина бере від ґрунту певну скількість мінеральних складників, і тому в міру оброблюваня плодючість ґрунту мусить зменшувати ся, коли до неї не повернуть ся, принайменше в части, відібрані складники. Тимчасом початкове сїльське господарство власне тим і характеризуєть ся, що чоловік, маючи до розпорядимости великі, необроблені й незаселені ще простори землї, не дбає про ґрунт і виснаживши його переходить далї до нового, ще не ораного ґрунту. Штучних навозів почали уживати доперва в половинї XIX. ст., завдяки нїмецькому хемікови Лїбіху.

Наука Лїбіха. Лїбіх вказував на те, що продаючи сїльсько-господарські продукти, рільник продає своє поле, бо через се зменшуєть ся в ґрунтї скількість мінеральних складників, потрібних для ростин. Тому його плодючість зменшуєть ся. Одначе при помочи штучного навоженя сї поживні складники можна повернути до ґрунту. В 1840 р. до Анґлії прибув перший корабель з штучними навозами з Перу (американська країна), а потім почали ширити ся инші роди штучних погноїв — салїтра з Чілї, калї, що виготовлюєть ся в Европі і т. д. Через се штучні погної почали уживати ся в більших розмірах,

ніж се було, коли уживав ся лише природний навіз; крім того самі штучні навози почали коштувати дешевше.

Лїбіх думав, що уживаючи штучних погноїв, можна безмежно збільшувати плодючість ґрунту. Одначе він не взяв на увагу, що крім мінеральних складників ростини потребують ще воздуху, соняшних лучів, води і т. д. Він мав рацію лише в тім, що рільник по своїй волї може реґулювати скількість поживних річий в ґрунті, і що добре виживлені ростини краще зносять несприяючі умови погоди, ніж зле виживлені. Але Лїбіх всеж не звернув уваги на те, що соняшне світло, яке мають ростини, залежить від розмірів ґрунту, на якім вони ростуть. Тому чим густїйший і буйнїйший засів, тим менше соняшного світла припадає на кожду ростину, тим тяжше їй добре розвивати ся і т. д.

Закон убуваючої плодючости ґрунту. Тому збільшенє штучних погноїв лише до певної міри тягне за собою відповідне збільшенє урожаю. Починаючи від певної межі, продукт зростає поволїйше, ніж видатки, і нарештї зовсїм перестає зростати; бо ростини споживають лише частину достарченої поживи, а потім вже перестають її споживати. Але далеко скорше, ніж наступає сей час, себ-то скорше як урожай завсїм перестає зростати, проявляєть ся так званий закон убуваючої плодючости ґрунту. Він полягає в тім, що хоч загальне число продукту зростає далї, але **зростає поволїйше, ніж скількість погною (капіталу), себ-то в відношеню до видатків він зменшаєть ся.** Так наприклад в однім досвідї перші 100 кільоґр. навозу дали 760 кільоґр. зерен і соломи, другі дали стількиж, але третя і четверта сотки вже троха менше, а 600 кґ. навозу дали всього 3,641 кґ. зерен і соломи, себто всього 607 кґ. сотку кільоґр. навозу, 800 кґ. — 4,555, себ-то 570 на сто. Таким чином в міру того, як збільшувала ся скількість навозу, зменшувала ся скількість продукту на кожду одиницю навозу.

Та хиба се буває лише в рільництві? Чи не бачимо ми те саме і в инших галузях продукції? Нї — в перетворюючім промислї збільшенє працї веде до відповідного збільшеня продуктів. Очевидно, колиб ми на фабрицї почали надмірно збільшувати скорість руху машин і довжину робочого часу, то й

тут починаючи від певних границь, продукт переставби зростати в тих самих розмірах. Одначе се можна легко усунути: замість збільшеня скорости тої самої машини, ми ставимо нову. Машини можна поставити в кождім місци, мало того — їх можна в великім числї поставити на тім самім місци, в многоповерховім будинку. Тому тут нема потреби збільшувати скорість тої самої машини. І в скотарстві, починаючи від певної границї, збільшене поживи для худоби не тягне за собою відповідного збільшеня її ваги, скількости молока, яку вона дає, й скількости роботи, яку вона вона може зробити. Але і в сїй области закон убуваючої плодючости не має примненя, бо ся границя істнує для кождої окремої штуки худоби, але не для всього скотарства. Коли ся границя осягнена, ми можемо вигодувати другу штуку худоби, якої годівля не дійшла ще до сеї границї. Можна першого вола зарізати й взяти замість нього теля, якого вага буде зростати відповідно до того, скільки поживи воно буде діставати. В рільництві нема сього виходу, бо земля має обмежені розміри. Коли вся площа оброблена, доводить ся »прискорювати хід машини«, себ-то ґрунту, або »збільшувати видачу поживи« на тій самій площі землї. А се веде до того, що продукт зростає поволїйше, ніж видатки, або інакше кажучи, дальший зріст продукту можна одержувати лише при відповідно більших видатках.

Як усувати вплив сього закону в рільництві. Очевидно, з того, що ми говоримо, ще не виходить, що сей закон вже тепер проявляєть ся в житю, бо в ріжних місцевостях є ще богато пустих земель, придатних до оброблення, таких, де ще непотрібні погної. На сих землях очевидно ще не скоро почне проявляти ся закон убуваючої плодности ґрунту. Нарештї, сам закон наступає при ріжних умовах неоднаково скоро. Ріжні ростини наприклад потребують неоднакової скількости тепла, вогкости, світла, і коли кожда ростина оброблюєть ся в тих місцевостях, які найкращі для неї тодї там збільшене погноїв викликає відповідне збільшене продуктів. Такий самий вплив має також відповідне оброблене ґрунту: глубока оранка, наводнене, дренованє і т. д.

Та крім сього чоловік може поліпшувати істнуючі маши-

ни або винаходити нові. Чові машини викликають збільшенє продукту, так що тут має місце закон зростаючої, а не убуваючої продуктивности. Так наприклад сівачка кладе зерна рядами на однаковій віддалї одно від одного, так що кожде зерно дістає відповідну скількість ґрунту, воздуху й світла, дотогож все насїнє лежить на відповідній глубинї і майже все достигає (при сїяню без сївачок значна частина насїня гине).

Таким чином, коли в рільництві і нема такого постійного зросту продуктів завдяки новим винаходам, як се ми бачимо в промислї, то всеж закон убуваючої плодючости і закон зросту продуктивности взаїмно зрівноважують себе, а з огляду на те, що наука все більше і більше поступає наперед, треба думати, вона й на далї не дасть можливости проявити ся законови убуваючої плодючости ґрунту.

V. Природа як порушуюча сила. Природа не лише дає людям матеріял, але вона помагає їм переміщувати його з найбільшою для них користю. Як ми вже зазначували висше, в сих переміщуванях полягає вся діяльність чоловіка, в сїм полягає вся продукція. Але лише в давні часи ся робота робила ся виключно людьми; з розвитком технїчної науки й економічної культури місце людської сили все більше й більше заступають порушаючі сили природи. В давні часи воду з копалень випомповували при помочи людської сили, або сили звірят. В XII.—XIV. ст. починають в більших розмірах уживати до роботи силу води: вода порушує млини, при помочи води випомповують воду з шахт і т. д. Рівночасно почали ставити також вітраки, бо передтим силу вітру використували лише в мореплавстві.

Уживанє пари й електричности. Аж до кінця XVIII. ст., користали лише з сих двох сил природи, води й вітру. Обидві вони мають чималі хиби — вони працюють лише в певнім місци, лише певний час, часом сила їх завелика, часом замала. Лише нова, передтим невідома сила природи, сила пари, не має сих хиб: вона працює кождого часу, в кождім місци, в довільнім розмірі. Сю силу зробив ужиточною Анґлїєць Ват в другій половинї XVIII. ст. Спочатку уживали її лише до випомповуваня води з шахт, але потім вона почала ширити ся в XIX.

ст, також в перетворюючім промислї (на фабриках) і в перевозових підприємствах (зелїзниці і пароходи), а потім і в сільськім господарстві (льокомобілї, парові млини, парові плуги, парові молотільнї і т. д.); скрізь сила пари заступила силу людини, звірят, вітру й води. Нарештї в кінци XIX. ст. появила ся порушаюча сила електричности. Перевага електричної сили полягає в тім, що її можна легко дїлити, нагромаджувати й навіть передавати на великі простори. Тепер електричність дуже широко уживаєть ся при освітленю, телефонах, телеґрафах, трамваях, але уживають її також в промислї.

Підчинене природи чоловіком. Таким чином чоловік, який був перше рабом природи, потрафив стати її паном, потрафив підчинити собі природу. Очевидно, чоловік може дуже мало впливати на розділ води і суші, на клїмат і т. д. Але зате він може не лише присвоїти собі всї богаства природи, але й зміни продуктивність ґрунту, може використовувати для себе ріжні сили природи. Все се він робить при помочи ріжних винаходів свого розуму, — витворює машини, ставить ріжні будови, уживає в продукції працї і капіталу.

РОЗДІЛ III.

НАСЕЛЕНЄ.

I. Абсолютне число населеня. Народні переписи, які роблять ся, починаючи від половини XIX. ст., по всїх сучасних культурних державах, дають нам цифри про неселене сих держав. Для попередних столїть ми не маємо таких докладних цифр, бо ще в 1753 р. анґлїйський парлямент відкинув народний перепис, бо він »руйнує останки анґлїйської свободи«. Одначе ученим з великою бідою вдало ся вияснити приблизні цифри населеня також в попередні часи, навіть в старовинї.

Вже в старинним світї населенє зростає безперервно; сього зросту не спиняють навіть війни. Наслїдком сього зросту було те, що надмір населеня переселяв ся в инші країни. Коли впала Західно-римська імперія, число людности в богатьох її частинах обнизило ся на богато столїть. Одначе вже в XIII.—XIV. ст. населенє не лише дійшло до давної цифри, але

навіть перевисшило її. Взагалї, коли ми будемо розглядати число населеня в сучасних західно-европейських країнах, то побачимо, що з малими перервами воно все зростало. Сей зріст особливо прискорив ся в XIX. в.: в 1800 роцї населенє Европи виносило 175 мілїонів, а в 1900 р. вже 400 міл., себ-то протягом XIX ст., населенє більше нїж подвоїло ся. За перші вісїмнайцять столїть воно досягало меншої цифри, нїж та, на яку воно збільшило ся протягом одного XIX. ст. Таким чином стверджуєть ся та думка, що з розвитком господарської культури число населеня зростає; а що господарське житє особливо скоро зросло в XIX. ст., то й сей зріст особливо прискорив ся протягом останнього столїтя.

II. Густота населеня. Одначе далеко важнїйшим від загального числа населеня є відношенє між числом мешканців і простором землї, яку вони займають. З сього погляду інтересно, що у мисливських народів кождий чоловік потрібує 300—800 кільометрів. Як далеко від сих народів стояли народи старинного світа і середних віків, видко з того, що тодї на квадратовий кільометер припадало 17—26 голов. В сучасній Західній Европі густота населеня дуже велика, особливо в Бельґії; тут воно виносить 246 голов на квадратовий кільометр.

Яке значінє має густота населеня? Величезна ріжниця між простором землї, потрібним для сучасного індіянина або Маляйця, і тим, яке вистарчає для Бельґійця, свідчить про те, що розвиток культури, зріст продукції при помочи добрих машин дає можність богатьом соткам людий жити на тім самім місци, де давнїйше ледви міг вижити один чоловік; поверхня землї нїби розширюєть ся. Де давнїйше доводило ся дорогою війни забирати нові землї, нищачи при сїм місцеву людність, або заселяти нові країни з рідким населенєм, там тепер нові способи продукції позволяють мирною дорогою завойовувати від природи все нові й нові скарби і виживлювати приріст населеня. В тім, що Европа на тім самім просторі землї може тепер виживлювати двічи більше число населеня, нїж сто лїт тому, і до того виживлювати його без порівнаня краще нїж давнїйше, найвиразнїйше виявляєть ся поступ в господарськім житю, який доконав ся в минулім віцї.

III. Міста і міське населене. До того характеристичною чертою XIX. ст., є та обставина, що се населене громадить ся в окремих, відносно небогатьох місцях, по містах. Міста і навіть великі міста повстають вже в дуже давні часи. Але старинні міста мали дуже часто тимчасовий характер. Наприклад, кождий новий египетський цісар казав »ставити для себе місто«; але по смерти основателя се місто лишали й переходили на инше місце.

Міста в давнійші часи. Міста в сучаснім розуміню сього слова, осередки постійного житя, що дійшли також до нашого часу, **осередки торговлї і промислу,** повстали вперше в середні віки. Але які вони маленькі в порівнаню з теперішними містами. В Анґлії в XIV. ст., числило ся всього 10 міст з населенем в 5 тисяч голов і більше, в Німеччині навіть великі торговельно-промислові центри (як наприклад Франкфурт над Меном, Базелея) мали в XIV. ст., не більше, як 8—10 тисяч мешканців. Ще довго потім кожде місто, що мало понад 5 тисяч, називали великим.

В кінци XVIII. ст., пруські міста діставали понад 30 міліонів марок з рільництва і 20 міл., марок із скотарства, себ-то мали ще сільсько-господарський характер. В них часто більшість будинків мала ще соломяні дахи, улиці не були брукувані, ліхтарні світили лише тоді, як не світив місяць. В давні столїтя людність міст складала ся з придворних купців і рільників; як каже один письменник Кантільон (1775 р.) там, де осідає жити цісар або великий вельможа, повстає місто, бо для його потреб там селять ся ремісники, купці, будують ся хати. З розвитком промислу міста почали змінювати свій характер; вони стали осередком промислової, насамперед робітничої людности. Міста почали повставати й їх населене почало швидко зростати в промислових осередках. Так повстали міста з 20—50 тисячами мешканців, а потім з 100 і більше.

Зріст міст в XIX. ст. Основатель наукової статистики, пастор Зісмільх в XVIII. ст., ще не бачив, що населене міст постійно збільшуєть ся; він казав, що населене з волї Божої то зростає, то знову зменшуєть ся. Лише у Франциї вже в XVIII. ст., говорять про зменшене населеня по селах. Сей наплив насе-

леня до міст приймає великі розміри в XIX. ст., особливо в другій половині його. Се пояснюєть ся тим, що по містах розвинув ся великий промисл з його високою заробітною платою, що по містах жити вигіднійше і приємнійше, ніж по селах, нарешті тим, що по селах все більше і більше почав занепадати дрібний промисл.

Коли за місто ми будемо уважати кожду оселю, що має понад 2,000 мешканців, то вийде, що тепер у Франції по містах живе дві пятих всего населеня, в Німеччині більше як одна друга, а в Англії навіть три четвертих. Тимчасом ледви 50 літ тому міське населенє Франції й Прусії виносило лише одну четверту, а в Англії лише одну другу загального числа мешканців. Особливо сильно зросли великі міста, себ-то міста, що мають понад 100 тисяч мешканців. В 1850 р таких міст було в Европі лише 42 з 9 міл., мешканців, а 50 літ потім (в 1900 р.) — вже 120 з 37 міл., себ-то число міст тричі збільшило ся, а число населеня навіть чотири рази. В 1850 р. населенє великих міст виносило менше, ніж 4% цілого населеня Европи, а в 1900 р. вже 10%.

IV. Склад людности що до віку. Німецький пастор Зісмільх, що пробував в XVIII. ст., установити закони що до народженя і смерти людности, бачить волю Божу в тім, що в житю людскости безперервно зміняють ся поколіня. Творець, — каже він, — з нічого випускає на божий світ військо людського роду, яке виходить окремими відділами. Сї відділи йдуть один за одним, і кождий з них, осягнувши встановлену для нього ціль, зникає Дійсно, в кожду добу свого житя людскість складаєть ся з ріжних осіб. Від того, скільки людий і в якім віці живе в суспільности, залежить загальна маса праці, яку суспільність може зробити, бо в молодім віці люди лише готують ся до продуктивної діяльности, а здібність до праці у старших зменшуєть ся і потрохи зовсім зникає.

В сучасних европейських країнах населенє в віці до 20 літ виносить від 31 до 50%, в віці понад 60 літ 8—13%, так що для дорослого, здатного до праці населеня в віці від 20—60 літ, на яке паде тягар удержаня суспільности, лишаєть ся лише половина населеня. Ся цифра сама по собі невелика, але

вона велич . в порівнаню з попередними часами: чим далї ми підемо назад, тим менше ми знайдемо пересїчно дорослих людий серед насолоня. Учені люди дослїдили, що у диких людий серед населеня. Учені люди дослїдили, що у диких кож старість і смерть. У освічених народів дозрілість наступає значно пізнїйше наступає старість і смерть.

Час підготованя до господарської діяльности. Таким чином, зі зростом культури зростає довгість житя, а заразом зростає час, який чоловік має тратити на те, щоби приготовити ся до господарської діяльности. Тепер пересїчна довгість житя виносить 35—45 лїт, але ще в другій половинї XVIII. ст., вона виносить у Франції 25 лїт. У низших дикунів, каже один учений, батьки виховують дїти і дбають про них не більше, як до десяти лїт; на висшім степени культури дївчина лишаєть ся в батьківській хатї лише до 14 лїт, а хлопцї довше. А у сучасних освічених народів дївчата й хлопцї залежать від батьків приблизно до 20 лїт, а покидають зовсїм батьків і починають жити цїлком самостійно пересїчно в 25 лїт.

Яке значінє має час підготованя? Народня освіта. Легко зрозуміти, що збільшенє часу, який витрачуєть ся на підготовленє до господарської діяльности, має дуже велику вагу. Воно впливає на поступ населеня взагалї і на зріст його продуктивности з'окрема. Воно дає молодому поколїню можність набути фізичної сили, розвинути ся умово і морально, здобути собі загальну і фахову освіту. Воно безпосередно проявляєть ся в збільшеню числа грамотних серед населеня, в збільшеню числа людий, що одержали середну й висшу освіту. В західній Европі наприклад майже всї дорослі люди вміють читати й писати. Ясно, що сучасні розвинені способи продукції можуть істнувати лише тодї, коли робітники будуть грамотні, коли вони зможуть розуміти устрій машин і працювати при них, як слїд, не псуючи їх на кождім кроцї через невмінне. Так само уживаню й поширеню кращих способів обробленя землї дуже перешкаджає темнота й неграмотність нашого селянства, яке не може вияснити собі користи з них і познайомити ся з ними з книжок.

Склад населеня що до пола. Що до пола населенє дї-

лить ся на дві майже рівні частини. Родить ся трохи більше хлопців: 104—106 на 100 дівчат; але далї смертність мущин в Европі є більша, бо вони беруть більшу участь в продукції, і се веде до того, що не лише наступає рівновага, але жінок є більше, ніж мущин: пересічно в Европі на 1,000 мущин припадає 1,024 женщин. Цікаво одначе, що в Европи, ідучи з північного-заходу на полудненний-схід, потрохи зменшуєть ся надвижка жінок і нарештї вже на полудни повстає надвижка мущин*). В инших частинах світа мущин скрізь більше, ніж жінок, так що пересічно для цїлої земної кулї на 988 жінок припадає 1,000 мущин. Менше число жінок в Африцї й Азії пояснюєть ся тим, що жінки роблять найтяжші роботи, скоро виходять замуж, коли їх тїло ще не зовсїм розвинуло ся а почасти також звичаєм убивати новонароджених дівчат. Що до Злучених Держав Північної Америки, то тут припадає лише 952 жінки на 1,000 мущин; се пояснюєть ся тим, що переселенцї з Европи, Китаю й Японії — се переважно мущини: вони не беруть з собою жінок і дїтий.

VI. Населенє активне і пасивне. Роздїл його після занять. Нарештї для економічної науки дуже важно знати, як дїлить ся населенє на активне або самостійне, себ-то таке, що добуває засоби до істнованя, і пасивне або несамостійне, себ-то домашну челядь, яка живе коштом активного населеня. В Росії наприклад процент самостійного населеня дуже невеликий — та лише одна четверта частина населеня має самостійний заробок, тимчасом як в західно-европейських державах активне населенє виносить половину всього населеня або менше. Таким чином в Росії кождий »кормилець« мусить працювати на трох дармоїдів, а в инших країнах він робить лише на одного.

Роздїл населеня після занять. Коли ми далї розложимо активне населенє після занять, то побачимо, що Росія й Анґлія стоять на двох протилежних кінцях. В Росії активне сільсько-господарське населенє виносить 71%, а на промисл, торговлю

*) В Анґлії на 1000 мущин припадає 1065 жінок, в Норвеґії 1084, в Німеччині й Австрії вже лише 1029—1035, в Росії 1011, в Румунії, Сербії й Греції менше як 1000.

а транспорт припадає лише 18%. Таким чином, Росія се переважно рільнича країна. Навпаки, в Анґлії, країні промисловій, промисл займає 53%, а разом з торговлею й транспортом дві третини цілого активного населеня; на рільництво лишаєть ся не більше, як 13%. Инші держави Західної Европи стоять посередині між Росією й Анґлією. Австро-Угорщина й Італія стоять близше до Росії, бо в них переважає рільництво. Навпаки, в Швайцарії й Німеччині на першім місци стоїть промисл хоч і не в такій мірі, як в Анґлії.

VII. Подружя. Подружя, уродженя, смертність і переселеня — ось явища, в яких виявляєть ся рух населеня. Вислідом усіх сих явищ є число населеня, яке істнує в кожду дану добу. Від числа народжень і переселень в країну залежить зріст населеня, від смертности й виселеня — його зменшенє. Подружя мають хоч і песередне, але дуже велике значінє, бо від них залежить число уроджень. Се число залежить від числа подруж, від довжини подружного житя і від віку осіб, що побирають ся. Анґлійський статистик Фар вичисляє, що колиб пересічний вік, в якім жінки виходять замуж, підвисшив ся до трийцяти літ, то пересічне число уроджень зменшило би ся на одну третину проти того, яке істнує тепер. Тому треба коротко спинити ся на подружах.

Подружний вік зміняєть ся в ріжні часи. Серед дикунів — каже один учений — мущини беруть собі за жінок дівчат свого племени в віці 12 літ. На висшім степени розвитку дівчат беруть в віці 14 літ. Навпаки, пересічний подружний вік дівчат в сучасній Західній Европі виносить 24 р. Крім того цифри для цілої Европи показують, що подружний вік для жінок постійно зростає.

Не лише подружний вік підвисшуєть ся з розвитком культури, але взагалі зменшуєть ся цифра подруж, себ-то число подруж, яке припадає на 1,000 душ. У Франції воно протятом XIX. ст., зменшило ся майже на одну четверту частину — з 9.8 до 7.5 на 1,000 населеня, в Прусії з 10 до 8.5, в Швеції на 1,000 населеня припадало в 1771—1780 рр. 9 подруж, в 1896 до 1900 лише 6, себ-то на одну третину менше. Одним з наслідків того є те, що лишаєть ся значний процент в вільнім

стані. У дикунів нема незамужних. У Австралійців, пише один учений, жадній дівчині, що має 14 літ не позволяють лишати ся незамужною; ніодній вдові, що має менше як 45 літ, зменшує загальне число народженя на одинайцять процент.

VIII. Урсдженя. Підвисшене подружного віку веде до зменшеня числа уроджень. Крім того число уроджень зменшуєть ся тому, що кожде подруже хоче мати як найменше дітий, а також тому, що частина населеня зовсім не заключає подружа і не має потомків. Один статистик вичислив, що на 1,000 душ населеня могло би родити ся тепер річно 150 дітий коли би припустити, що всі жінки, починаючи від першого віку, можуть мати діти, що всі вони виходять за муж, що кожда з них протягом 22 літ річно родить по одній дитині. Але в дійсности число уроджень тепер далеко менше. Сучасна культура не допускає такої величезної цифри. Чи може тепер робітник, або купець, або урядник або навіть селянин мати не кажемо вже 22, але 15 дітий? Чи може він їх прогодувати і в люди вивести? Очевидно, що ні. В давнійші часи припадало 70—90 уроджень на 1,000 мешканців, але тепер лише в Росії припадає 50 уроджень на 1,000 душ річно. В Західній Европі число уроджень на 1,000 душ нігде не доходить до 40, у Франції не перевисшує 20, в Австрії, на Скандинавськім півострові й Бельгії 25—27. Тимчасом в другій половині XVIII. ст., себ-то 150 літ тому, на 1,000 душ у Франції припадало 36 до 39 уроджень, себ-то майже двічи більше, ніж тепер, а в Швеції 36 замість 26, які родять ся тепер.

IX. Смертність. Велике число уроджень тягне за собою також велику смертність; зі зменшенєм числа уроджень зменшуєть ся смертність. У первісних народів жінка родить пересічно не менше як 7—10 дітий, але три чверти їх умирає, не дійшовши до дорослого віку. Вказуючи на те, що в місті Нірнберзі в середні віки число дітий було дуже невелике в порівнаню з загальним числом населеня, німецький учений Біхер додає: се може ствердити кождий, хто досліджував історію шляхотських родів в середні віки число дітий, що родили ся, було дуже велике в середні віки, але більшість з них дуже

скоро поумирала. Ще в XVIII. ст., смертність по містах перевисшувала число уроджень.
не позволяють носити жалоби більше як два тижні. В Англії тепер на кождих вісім жінок припадає одна незамужна. Один учений вичислив, що незамужність жінок у освічених народів

Причини великої смертности. В XIX. ст., пошестні хороби є виїмками. В попередних століттях вони були страшним лихом, яке нищило тисячі й десятки тисяч населеня, особливо по містах. Один учений, що досліджував історію пошестних хороб, каже, що від 1000 до 1625 р. крім всяких инших хороб 45 разів наступали часи пошестної смертности, себ-то пересічно що 13 літ наступала така велика що до числа жертв смертність, яка тягла ся роками і часто переходила через цілу Европу. Найгіршим часом з сього погляду є кінець сорокових і початок пятьдесятих років XIV. ст., коли чорна смерть (чума) знищила від третини до половини цілого населеня Европи. Вона почала ся в Кримі в 1346 р., і ми можемо прослідити, як ішла вона по всіх країнах Европи. Напрям її такий: Візантия, Сицілія, Італія, Франція, Еспанія, Угорщина, Німеччина, звідки вона переходить на побереже Балтийського моря, в Англію і на Скандинавський півостров.

Не менші спустошеня, ніж чума й инші пошестні хороби, робили війни й голод. Часто одначе бувало так, що всї сї лиха наступали рівночасно: війна сприяла розширюваню пошестної хороби, голод був наслідком того, що війна спустошила країну. До XIII. в. голод в Еврепі був звичайним явищем. Починаючи від XIII. ст., загальні голодованя бувають рідше, але всеж се було страшне лихо — ще в XIV. ст., люди підчас голоду ставали людоїдами й жерли людське мясо. Війни з особливою силою почали збільшувати смертність і затримувати зріст населеня в XVII. і XVIII. ст. Під впливом трийцятьлітної війни населенє Німеччини зменшило ся в 1648 р., що найменше вдвоє. Війни Наполеона знищили у Франції й инших країнах масу населеня, особливо дорослого і здатного до праці. З сього погляду війни впливали особливо зле на народне господарство: вони не лише нищили засїви, худобу, села й міста, але нищили особливо доросле мужеське населенє, яке мусїло

голодувати всї инші ґрупи населеня.

Смертність в XIX. в. В XIX. в. змінив ся насамперед санїтарний стан країн і міст. Найкращим свідоцтвом сього є зменшенє смертности в наслїдок тифу особливо по містах*). Зменшенє смертности з причини тифу, залежало від оздоровленя ріжних місцевостий, заведеня каналїзації (прилади до усуваня нечистоти), достарчуваня чистої води до питя і т. д. Від часу заведеня щепленя віспи (на початку XIX. ст.), особливо з того часу, як віспу почали щепити обовязково (в західно-европейських державах) смертність в наслїдок віспи майже зовсїм зникла. Але і смертність з причини сухіт також зменшила ся в останні трийцять лїт — се залежало від зросту добробуту, кращого відживлюваня і т. д.

Взагалї тепер смертність значно зменшила ся: у Франції за часів Людовика XVI. припадало на 1,000 душ 33 випадки смерти, а тепер лише 23*). Коли ми візьмемо цїлу Европу, то побачимо, що смертність зменшила ся протягом XIX. ст., з 31.5 до 27.3. Для самої Західної Европи зменшенє виносить з 28 до 23.4, для Східної Европи — з 38 до 33 і одну трету. Таким чином значне зменшенє смертности є загальним явищем; воно є наслїдком культури XIX. ст. Лише в Росії смертність все ще дуже велика, і се найкраще свідчить про загальну зацофаність Росії. Там і досї вмирає 32 голов на 1,000 — як у Франції в XVIII. в., себ-то два рази більше, ніж в усїх західно-европейських країнах. В сих країнах смертність виносить від 13.5 голов на тисячу (в Норвеґії) до 18 (в Німеччинї). Навіть на полудни Европи вона низша, ніж в Росії (19 до 22 гол.).

X. Наука про населенє. Науку про населенє сотворив анґлїйський економіст Роберт Мальтус в кінци XVIII. ст. Перед ним істнували лише початки такої науки. З огляду на те, що в попередні столїтя населенє зростало дуже поволи, а часом

*) За останні 30 лїт смертність зменшила ся в Прусії з 60 випадків на 1000 до 10, в Швайцарії з 16 до 7, в Італії з 80 до 43; по містах Берлїні, Мінхені, Франкфуртї, Віднї се число зменшило ся тепер до 5 замість 40—60 і навіть 100 трийцять лїт тому.

*) У Швеції смертність зменшила ся з 27 в другій половині XVIII. ст., до 16, в Прусії вона виносить коло 29 на 1000 в 1816—1820 р. і 21.5 в 1891—1900 р.

навіть зменшало ся (наприклад в добу трийцятьлїтної війни), серед учених витворив ся погляд, що чим більше зростає населенє, тим краще для країни, тим більше зростає її продукція. В XVI.—XVIII. ст., ь . увало ся на те, що зі зростом населеня збільшуєть ся могучість країни, її промисловість. Сїй науцї відповідала також полїтика ріжних держав. Держави заохочували населенє до заключуваня подруж при помочи скороченя часу жалоби для вдовиць або заведеня спеціяльних податків від нежонатих; але найбільше дбали вони про те, щоб як найбільше переселенців поселювало ся в державі.

Одначе вже тодї висловлювала ся думка, що зріст населеня залежить від запасу засобів до істнованя. Деякі письменники XVII. і першої половини XVIII. ст., вказують навіть на те, що коли населенє надміром збільшуєть ся, то може повстати голод, а деякі вже твердять, що населенє зростає скорше, нїж засоби до істнованя. Власне сю думку докладно розвинув і спробував довести Мальтус в своїй працї »Студия про населенє«.

Населенє в другій половинї XVIII. ст. До дру ї половини XVIII. ст., населенє зростало дуже поволи. Хоч держави і робили заходи, щоби збільшувати населенє, одначе вони не давали бажаних наслідків — занадто велика була смертність з причини війни і пошестий; крім того подружа серед сільського населеня (кріпаків) були дуже утруднені, бо треба було брати дозвіл від панів. Доперва від 60 років XVIII ст., в Англії, а потім і в инших країнах Західної Европи се змінило ся: почав ся швидкий зріст населеня. В звязи з сим стоїть наука, яку висловив Мальтус. Сей зріст населеня викликав те, що науку Мальтуса скрізь признали, і в великім зростї населеня почали бачити явище, небезпечне для народного добробуту.

Наука Мальтуса. Основаною думкою Мальтуса є те **що населенє має властивість множити ся скорше, нїж можуть збільшувати ся засоби до істнованя.** Населенє розмножуєть ся в відношеню як 3; 9; 27; 81. Засоби до істнованя в відношеню, як 3; 6; 12. З сього видко, що в міру зросту населеня зменшуєть ся скількасть засобів до істнованя, що припадає на

кождого чоловіка. Наслідком сього є голод і смертність, які зменшуєть ся скількість засобів до істнованя, що припадає на істнованя.

Таким чином, коли населенє має нахил розмножувати ся поза границю засобів до істнованя, то з другої сторони в дійсности воно розмножуєть ся лише на стільки на скільки істнують засоби до істнованя, і коли засоби не збільшують ся зріст населеня мусить припинити ся. Перешкодою для його зросту є голод і бідованє. Але поруч таких **руйнуючих** сил ті самі наслідки можна осягнути **упереджуючими** заходами себто добровільно повздержувати ся від заключуваня подружий. Упереджуючі й руйнуючі перешкоди стоять до себе в відворотнім відношеню: чим сильнійші одні, тим слабші другі і навпаки. Упереджуючі перешкоди мають моральний характер. Мало того, вони не лише ставлять населенє в рівновагу з засобами до істнованя, але можуть допровадити до того, що засоби до істнованя будуть зростати скорше, ніж зріст населеня, і в сім випадку можуть викликати зріст його добробуту.

Яке значінє має наука Мальтуса. Значінє Мальтуса полягає в тім, що він підчеркнув, що в природі істнує жорстока боротьба, з якої чоловік мусить шукати виходу при помочи свого розуму. В розвитку населеня може панувати або лад або нелад, і се залежить від того, що переважить, чи людський розум, чи сили природи. Коли запанують сили природи, надвижка населеня згине в боротьбі, яка відбуваєть ся між людьми, як і в царстві ростин і звірят. Коли запанує разом, він свідомо заведе лад і дасть можливість кождій людській одиниці розвинути ся як найкраще.

Мальтус твердив, що в попередні часи, число уроджень було незвичайно велике, а се вело до війни, пошестних хороб, голоду, бо земля не була в стані всїх виживити. Далї він звернув увагу на те, що і в будучности населенє не може зростати необмежено — або все будуть істнувати дикі способи боротьби між людьми, взаїмне нищенє, або число уроджень мусить зменшити ся. Люди не повинні розмножувати ся так швидко як давнїйше. Тодї не буде треба великої смертности — замість диких способів боротьби буде боротьба культурна. Коли на

50 уроджень припадає 35 випадків смерти (на 1000 населеня), приріст виносить 15. Але той приріст буде, коли на 30 уроджень буде припадати лише 15 випадків смерти. Але перші цифри означають некультурний, первісний стан, а другі — сучасну високу цивілїзацію.

Закиди проти науки Мальтуса. Проти науки Мальтуса робили ся ріжні закиди з ріжних сторін. Закидали, що се неправда, нїби то населенє розмножуєть ся скорше, ніж збільшують ся засоби до істнованя. Але Мальтус своїм твердженєм хотів лише довести, що стремлїнє людскости до розмноженя не має границь, а засоби до істнованя можуть збільшувати ся лише в певних границях. Закидали далї, що Мальтус не звернув уваги на те, що може збільшити ся продуктивність (видатність) працї завдяки новим поліпшеням в способах продукції, подїлу працї, що кращий розділ доходів дасть можність жити більшій скількости населеня. Одначе Мальтус не заперечував впливу всїх сих явищ, хоч і не надав їм такого значіня, як се робили його наслїдники, бо його часи машини і розділ працї ще не мали такого значіня, як тепер. Але в кождім разї всї сї явища не можуть усунути тої основи, на якій опираєть ся закон населеня Мальтуса, а саме істнованя закону убуваючої плодючости ґрунту. Наведені чинники можуть лише затримати його наступленє, але лише тамчасово, і колиб тепер спробували в сїльськім господарстві збільшувати скількість капіталу і працї так швидко, як в промислї, то там вже тепер проявив би ся закон убуваючої плодючости ґрунту. Але що нема потреби робити такого збільшеня, а се тому, що проявляєть ся упереджуючий чинник Мальтуса — число уроджень дуже зменшуєть ся. Таким чином та обставина, що положенє населеня в XIX. ст., не лише не погіршило ся, а навіть значно поліпшило ся, не стоїть в суперечности з наукою Мальтуса, бо він се зовсїм допускав, коли необмежене стремлїнє населеня до розмножуваня не буде проявляти ся в житю, а натомість населенє буде зростати умірковано. Противники Мальтуса, особливо славетний анґлїйський учений Спенсер, казали, що зменшенє числа уроджень залежить від чисто природних причин. Чим більше розвиваєть ся людскість, тим більше скорочуєть ся

здатність чоловіка до розмножуваня, так що в будучности може встановити ся рівновага між зростом населеня і збільшенем засобів до істнованя без всяких упереджаючих або руйнуючих перешкод. Одначе се твердженє досі не доведене, і коли в XIX. ст., така рівновага встановила ся, то лише завдяки повздержности людий, а не завдяки природним причинам. Тому основи науки Мальтуса і досі мають силу, й більшість сучасних дослідників економічної науки тримаєть ся того погляду, що населенє може множити ся незвичайно швидко, далеко швидше, ніж засоби до істнованя, але люди можуть запобігти сьому, уникнути великої смертности і голодів, а навіть дійти до висшої степени матеріяльного добробуту.

Та коли Мальтус не надав великого значіня збільшеню видатности праці і кращому розділови доходів і думав, що вони не можуть усунути суперечности між швидким зростом населеня і повільним зростом засобів до істнованя, всеж зазначені чинники мають велике значінє в кождий даний час і для кождої країни. Завдяки уживаню досконалих засобів і способів продукції і добрій освіті народу, такі країни як Англія, Нідерлянди, Німеччина можуть тепер виживити незвичайно густе населенє, яке доходить в Бельгії до 240 голов на квадратовий кільометр.

Еміграція. З Німеччини виселюєть ся тепер не більше як 25 тисяч душ річно, а в попередні десятиліття звідти виселювало ся до самої Америки не менше, як 100 тисяч душ річно. Таким чином тепер Німеччина може виживити всї свої 60 міліонів населеня. Навпаки, з Італії виселюєть ся річнно 300—500 тисяч душ; особливо велика еміграція буває в неврожайні роки. Так само з Росії і з України виходить богато переселенців. Се тому, що там дуже мало розвинений промисл і рільництво, і країна не може виживити навіть сього рідкого, в порівнаню хоч би з Німеччиною, населеня.

——«о»——

РЗДІЛ IV.

ПРАЦЯ.

I Що таке праця? Працею називаєть ся певна витрата людських сил, умових і фізичних, повне **напружене тіла, направлене до осягненя тої чи иншої цїли.** Ся доцільність працї відріжняє її від гри. В грі чоловік не має ніякої виразної цїли; вся суть полягає в самих рухах чоловіка, в його голосї, а не в яких неоудь результатах сих рухів. Тому праця завсїгди злучена з напруженєм мязів і нервів. Вона вимагає від чоловіка терпіня — вона втомлює тїло. Дитина дуже охочо граєть ся, але коли всї її вчинки і рухи мусять мати певну цїль, тодї те саме занятє, яке перше тїшило дитину, видаєть ся їй тяжким. Щоби привчити дитину до роботи, щоби вона дивила ся на працю як на щось потрібне і пожиточне, треба довший час виховувати її. Се відносить ся не лише до поодинокого чоловіка, але до цїлих народів, до всеї людскости. Богато часу минуло, заки люди навчили ся як слїд працювати, себ-то ставити всї свої вчинки в залежність від певної цїли. Подорожники оповідають про первісних людий, що вони не вміють розкладати своїх занять, а роблять кождого разу те, що прийде їм на думку: вони їдять, коли голодні, лягають спати, коли чують ся втомлені, танцюють або співають, коли мають надмір сил. Такий самий характер має також їх робота; вона ще тїсно лучить ся з грою: первісний чоловік не відріжняє приємного від пожиточного.

Але та сама гра, спів і танцї, помагає людям перейти до поважної, доцільної працї. Музика і спів проганяють лїнощі й неохоту до роботи, вони підтримують його в станї подражненя, в якім первісний чоловік лише й може напружувати свої сили. Зрештою й тепер у богатьох людий праця їде скорше, коли вона робить ся в супроводї співу.

II. Праця примусова і праця свобідна. Одначе для первісних людий праця всеж є тяжкою: вона є для них мукою, тягаром. Лише конечність, примус, змушує первісного чоловіка до роботи. Тому в давні часи праця є **примусовою,** а не **свобідною,** як тепер. Сим пояснюєть ся, що в давні часи весь тя-

тар праці спадав на жінок. Жінок, захоплених підчас війни, не вбивали. Зате їх змушували робити всякі роботи, особливо полеві, які були найтяжші для первісного чоловіка, бо треба було довго чекати на наслідки, поки можна буде жати збіже. Чоловіки звичайно нічого не робили, або займали ся мисливством і війною, себ-то руйнованєм маєтку від инших людий.

Старинні Ґермани і Римляни. На такім щеблї розвитку стояли ще Ґермани, як їх описує римський історик Тацит. Ґерманів, каже він, лекше намовити до небезпечної війни, ніж до того, щоби вони орали землю і чекали на жатву. Вони навіть уважають за негідне здобувати потом те, що можна здобути кровю. Коли вони не воюють, то трохи полюють, а звичайно нічого не роблять, лише їдять та сплять. Найхоробрійші нічого не роблять; на них працюють жінки, старці й слабші члени родини, які провадять дім, господарство й полеві роботи, а самі вони байдикують. До слабших членів родини, яких змушують до роботи сильнійші, приходять з часом раби, взяті в полон мужчини, яких вже не вбивають, але повертають в рабство. В стариннім Римі не лише сільсько-господарські роботи й ремесла були в руках рабів: раби були архітектами, малярами, різьбарами, переписчиками книг і т. д. Працю рабів використовувало також римське правительство: раби прокладали гостинці й водопроводи, були поліцаями, низшими урядниками. Свобідні Римляни лишали собі лекше занятє — воювати й панувати, до праці вони відносили ся з погордою й не потребували робити, бо все за них робили раби. А тимчасом римський поет Катуль пророкував, що Римлянам горе буде: через ледарство гинули царі й великі царства — казав він.

Середні віки. В середні віки крім праці панщанних селян ми бачимо також свобідну працю міських ремісників, які роблять з власної волї, а не з примусу. Одначе примусова праця істнувала ще довго не лише в области сільського господарства, де панувала панщина, але також в промислї. На рукодільнях XVIII. ст., на Заході ще уживала ся в ширших розмірях праця волоцюг і злочинців, яких ловили цїлими гуртами, замикали до

»робочих домів« і змушували прясти лен і коноплї, вовну й бавовну.

Примусова праця в російських фабриках. В Росії Петро І. дав промисловцям привілей набувати до фабрик села з людьми »під тою умовою, щоби сї села були завсїгди при сих фабриках«. Ще в першій половинї XIX ст., при російських фабриках істнували окремі касарнї для панщиняних робітників. Бувало й так, що пани самі закладали фабрики в своїх маєтках, і змушували селян кріпаків там працювати.

Хиби примусової працї. Великою хибою примусової працї є її мала видатність: свобідна праця далеко видатнїйша, ніж панщиняна. Один російський мінїстер, сторонник панщини, заявив, що досвід показує, що праця вільних робітників є далеко краща, ніж панщиняних. Німецький учений Гакстгавзен пише, що російська шляхта сама переконала ся, що панщиняні робітники працюють на фабриках дуже лихо, далеко гірше ніж вільні робітники. Мала видатність панщиняної працї була одною з причини скасованя панщини: в богатьох місцях панщина перестала бути корисною для панів.

III. Праця ручна і праця машинова. Довгість робочого часу й напруженість працї. Ріжниця між ручною працею й машиновою. В XIX. ст., відбула ся ще инша зміна в характері працї. Не лише замість працї примусової прийшла праця добровільна, але замість працї ручної — праця машинова. Се незвичайно велика переміна. Праця робітника при машинї в значній мірі перестає бути фізичною (тїлесною) працею, вона починає почасти бути працею умовою. Всї поодинокі роботи в продукції виконує машина; чоловік лише кермує нею. Він дає машинї матеріял до обробленя, пускає машину в рух і потім лише доглядає за її роботою. Але зате дуже богато залежить від діяльности робітника, від його вміня й зручности. Чим складнїйшою є машина, тим більше зручности й обережности вимагаєть ся від робітника, який за нею доглядає. Один письменник, говорячи про зміни в характері працї, які доконали ся з приміненем машин і сили пари, порівнує візника давнїйших почтових діліжансів і машиніста сучасного швидкого поїзду. Діліжанс їде поволеньки, конї самі знають дороги; від візника

залежить доля небогатьох людий і невеликих капіталів; він спиняєть ся коло шинків, лаєть ся й пє. Навпаки машиніст при незвичайній швидкости руху мусить пильно уважати на всї знаки, настрілки, на хід машини. Він відповідає за сотки людських істнованьі за цїлість великих маєтків. Він є представником сучасного робітника, який доглядає за цїлим рядом машин.

Зміни в умавах видатности працї. Напруженість працї. В залежности від сього з заведенєм працї замість ручної машинової змінюють ся самі умови видатности працї. Старе правило, що праця тим дешевша, чим вона довша і чим меншою є заробітна плата, вже більше не надаєть ся. Найдешевшим стає той робітник, який працює довший час і дістає більшу плату. Те, що стратить ся на скороченю робочого дня і на збільшеній платї, з надвижкою осягаєть ся завдяки видатнїйшій працї, більшій пильности, свідомійшому відношеню до справи. Річ г т що видатність працї залежить не лише від якости машин і знарядів, з яких користає робітник, не лише від довгости робочого дня, але також від **напружености** (інтензивности) працї, себ-то від скількости продукту, яку виробляє робітник в кожду годину.

Вплив скороченя робочого часу на видатність працї. Тому видатність працї може зростати, не зважаючи на скороченє робочого часу, коли напруженість працї зростає більше, нїж зменшуєть ся робочий час. Спостереженя, зроблені в ріжних країнах, показують, що скрізь скороченє робочого часу на фабриках не лише не викликує зменшеня виробленого продукту, але часто навіть веде до збільшеня його, себ-то видатність працї, завдяки скороченю робочого часу, не лише не зменшуєть ся, але навіть зростає, бо в кожду годину виробляєть ся тепер далеко більше, нїж давнїйше.

Се пояснюєть ся таким способом. Підчас роботи відбуваєть ся подвійна витрата сил. Одна витрата — се сама праця робітника, його рухи, його догляд за машиною. Коли ся витрата сил зменшуєть ся, зменшуєть ся скількість продукту, який виробляє робітник. Навпаки друга витрата сил є вислїдом самого перебуваня у фабрицї. Атже навіть стояне без дї-

ла в задушливім льокалю, де чути лише гамір машин, викликує втому. А тимчасом ся друга витрата сил зовсім не є конечною. Коли її скоротити, скількість вироблених предметів не зменшуєть ся. При скороченю робочого часу з 10 до 9 годин, з 9 до 8, і. ршa витрата сил не зменшуєть ся, вона лише розкладаєть ся, завдяки більшій зручности робітника, на менше число годин, що видко з більшого використовуваня машин. Навпаки, друга витрата сил, яка походить від перебуваня робітника в фабричнім будинку, зменшуєть ся на одну або на дві години.

Очевидно, скорочене робочого часу збільшує видатність праці лише при певних умовах, при машиновім способі продукції, коли праця робітника набуває прикмети умової праці, коли рівночасно зі зменшенєм робочих годин запроваджують ся нові, поліпшені машини. Навпаки, при ручній праці, де потрібне напружене мязів, там скорочене робочого часу тягне за собою відповідне зменшене продукту. Ось чому письменники XVIII. ст., відмовно відносили ся до скороченя робочого часу; тому й тепер для сільського господарства і для ремесла всяке зменшене робочого часу є некорисним. Але і при машиновім способі продукції видатність праці зростає до певної границі: скорочене робочого часу тягне за собою збільшене продукту доти, доки воно веде лише до зменшеня в витраті робочої сили другого роду, коли видаване сили першого рода розкладаєть ся на всї инші години, які через се краще використовують ся. Коли-ж сю границю осягнено, дальше скорочуване робочого часу праці вже веде до зменшеня продукту, бо збільшене напружености праці далї вже не може зростати в тій самій мірі. В одних галузях продукції ся границя осягаєть ся скорше, в инших — скорочуване робочого часу може йти далї.

Користи із скороченя робочого часу. Одначе навіть в тих випадках, коли впливом скороченя робочого часу видатність праці лишаєть ся та сама або трохи зменшуєть ся, користь для суспільности із сього скороченя є дуже велика. Довгий робочий день скорочує житє робітника, він скорше старієть ся. »Коли щодня змушувати мужчин і жінок працювати стільки часу, що їм ніколи думати, вони так і лишать ся не думаючою

худобою«. Кінець кінцем від скороченя робочого часу виграє також промисловість, бо при довгім робочім часї неможлива велика напруженість працї. Для сього потрібний той відпочинок, без якого руки й мозок не можуть відповідно робити, потрібний час для набуваня загальної освіти і спеціяльного знаня.

»Коли праця припинить ся, — каже анґлійський учений Маколей, — коли біржа мовчить і з фабричних комінів не виходить дим, се має неменше значінє для богатства народів ніж все, що робить ся в днї працї«. Законодавство майже скрізь заводить обовязковий недїльний відпочинок. Анґлія й Америка, де сей відпочинок додержуєть ся дуже остро, зовсїм не потерпіли від сього. Слова одного французького письменника, Прудена, справдили ся: »там, де нема недїльного відпочинку, працюють не більше, а скорше навіть менше, ніж там, де він істнує«. Та не менше потрібне також скороченє робочого дня. Воно дає можність робітникам вчити ся. »Чому прядиво, яке виробляєть ся в наших робітнях, — каже директор одної американської фабрики, — є дуже мягке і богато важить? Адже кожде підприємство має можність набувати ту саму вовну й уживати тих самих машин! Лише тому, що його виробляють люди, які більше від инших розіміють ся на тій роботї«.

Видатність працї в Анґлії й Росії. Нїмецький учений Шульце Ґеверніц вичислив, що анґлійський робітник працює далеко дешевше від російського, хоч його плата три й пять разів більша й робочий день коротший що найменше на три години. Від чого се залежить? Шульце-Ґеверніц порівнує працю російського робітника з працею анґлійського в бавовнянім промислї, і з сього порівнаня видко, від чого залежить видатність працї в машиновій продукції. Він вказує насамперед на те, що в Росії дуже велика, в порівнаню з Західною Европою, ріжниця між скількістю продукту, яку може виробити певна машина, і тою скількістю, яка виробляєть ся в дїйсности; тут істнує дуже велика втрата. Се пояснює не лише лихою якістю сирого матеріялу, але також тим, що робітники неосвічені, не мають знайомости з машинами, не розуміють їх устрою. Тому що в Росії праця робітників є низької якости, там не можна

живати таких складних і великих машин, які уживають ся на ...ійських фабриках. Нарешті, російські робітники не мо... доглядати за таким числом машин, як англійські. На ти... веретен в Англії припадає 3 робітники, в Росії 10 16, а в ...их випадках 6. В Росії на одного робітника припадає 2 ...ки варстати, в Англії 4 6. Таким чином, при сучасних ...собах продукції скорочене робочого дня є конечною по...бою. Лише в сім випадку витворюєть ся та робоча сила, ...й потрібують теперішні складні машини.

IV. Що то є поділ праці? Поділ праці, ...ставетний ...ійський економіст, Адам Сміт, викликав найважнійші по...ленія в способах продукції, він найбільше сприяв виробле... ...ручности й швидкости робітників. Сміт докладно списує ...діл праці на мануфактурі (рукодільні) до виробленя шпи..., який ...нував вже за його часів, в XVIII. ст. Один робіт... витягає дріт, другий випрос...є його, третий розтинає, ...верти заострує, пятий оброб... кінець для головки. Са... головку обробляє кількох робітників. Навіть нашпилюване ...льок на паперці є окремим занятєм. Ціла продукція шпи... поділена на 18 окремих занять. Завдяки сьому 10 робіт...ів виробляє 48 тисяч шпильок на день, себ-то на одного ...бітника припадає 4,800 штук. Тимчасом колиб кождий з ...робив окремо від инших і виробляв цілу шпильку від по... до кінця, він ледви чи міг би виробити 20 штук на день

Суть поділу праці. Одначе поділ праці не обмежуєть ся не на поділі окремих чинностий між робітниками на ману...ктурі, про що оповідає Адам Сміт. Поділ праці має далеко ...ше значіне, він охоплює все господарське житє навіть бі...ше, все житє людської суспільности. Він має велике значіне ...розвитку людскости, бо дає можність добре **приладжувати** ...ські сили до продукції. З розвитком економіччої культу... потреби людий все зростають, населене збільшуєть ся, а ...ількість матеріялів, які дає природа, не збільшуєть ся. Таким ...ом становище чоловіка погіршуєть ся: треба виробити бі...річний кращої якости й до того при менше корисних умовах ...кон убувоючої плодючости ґрунту). Тому треба людям ...живати свої сили можливо ощадно, **уживати силу кождого**

до **тої праці, до якої він найбільше здатний,** відповідно до його умових і тілесних спосібностий. В сім і полягає поділ праці.

V. Поділ праці в суспільности. Поділ праці відбуваєть ся насамперед в суспільности; він виявляєть ся в повстаню серед суспільноти поодиноких кляс і станів. Насамперед з первісного племени виділили ся жреці і вояки, а потім ще купці. Жреці в давні часи були посередниками між богами і людьми, але вони займали ся не лише приношенєм жертв, прикликуванєм богів, а були заразом чарівниками, знахорами й лікарами. Але скоро вони почали перевисшати инших людий своїм розумом: будова храмів, укладанє календаря, письменність — все се походило від жреців. В християнську добу наука і штука, ремесла, банкові діла почали розвивати ся насамперед в монастирях. Майже рівночасно з сею духовною аристократією повстала аристократія світська — вождів, вояків. Вже в первісні часи, коли все мужеське населенє йшло на війну найдужші і найхоробрійші виділювали ся з поміж инших, їм удавало ся захопити більше здобичі на війні, створити собі дружину з молодих вояків. Пізнійше, коли мущини почали займати ся рільництвом і промислами, війна лишила ся головним занятєм найхоробрійших. Вони забирали собі всю здобуту землю. Все инше населенє було залежне від вояків-вождів і від жреців. Пізнійше повстав купецький стан, бо первісна торговля, торговля з иншими племенами, довго була побічним занятєм вождів племен (королів) і духовенства: вона була їх монополем — першими купцями були королї і храми. Доперва з часом, коли повстала внутрішна торговля, коли зовнїшна торговля пішла з рук чужоземців, повстала кляса купців; вони займали ся крім торговлї також перевоженєм товарів.

Ще пізнійше повстала кляса свобідних робітників. В початковім станї ми знаходимо клясу робітників вже в середні віки, коли зовсім не всї ремісничі підмайстри й челядники ставали майстрами; більшість їх на ціле житє лишала ся залежними від майстрів робітниками. В XVI—XVIII. ст., разом зі зростом населеня, ся кляса значно збільшила ся. Ще більше зросла вона в XIX. ст., коли поступ техніки в важнійших галузях

продукції зробив неможливим істноване самостійного ремесла і зробив з ремісників фабричних робітників. Але заразом сей поступ розділив саму робітничу клясу на дві частини: робітників обучених (кваліфікованих), які з огляду на свій умовий розвиток і матеріяльне становище належать до середних кляс суспільности, і робітників простих, некваліфікованих, які лишили ся на давнім низькім степени умового розвитку і матеріяльного становища.

Нарешті до тих станів і кляс прилучили ся ще свобідні (ліберальні) занятя: вони особливо розвинули ся протягом XIX. ст. Духовні особи були первісно заразом учителями й лікарями; в монастирях розвивало ся також малярство й поезія. Суд і управа були в руках вождів і вояків, з яких пізнійше витворила ся земельна шляхта. Доперва в нові часи всї сї занятя — лїчене й навчане, письменство й малярство, суд і адміністрація — стали окремими занятями, фахами; до них прилучили ся ще дневникарство, музика і театральна штука.

VI. Промисловий поділ праці. Ми можемо далї розглядати поділ праці в одній окремій области, в области промислу. Розглядаючи промисловий поділ праці, німецький Біхер нанислює такі роди.

1). Поділ значить: а) Початковий поділ занять **серед племенами** — поява рільників, ріжних ремісників (ковалїв, шевцїв, гончарів, мулярів), купцїв; се доконуєть ся в раннім середновічу. б) Дальший поділ кождого з сих занять на кілька нових при чім одначе в кождім господарстві вироблюєть ся, як і давнійше весь продукт від початку до кінця. Се **товаровий** поділ праці, **спеціялїзація,** що розвиваєть ся в XIII. до XV. ст. Коваль наприклад не виробляє вже всяких металевих виробів, а лише вироби певного рода. Один виробляє лише цвяхи, другий шпильки, третий виробляє виключно ножі або замки, четвертий кує сокири або серпи. Але важна та обставина, що кождий з них виробляє весь ніж, замок або сокиру від початку до кінця.

2). Поділ самого вибору або рдібний (детайлїчний) поділ праці: він повстає в XVI—XVII ст. Один робітник або одно господарство не витворюють цїлого продукту; він переходить

через кілька рук, так що кождий виробляє лише частину його. Так наприклад вовну вироляє спочатку пряха, далі ткач, потім фарбар. Скіра від скотара йде до гарбара, а потім до шевця. Той самий коваль вже не виробляє цілого ножа; він переходить через руки кількох майстрів і останній майстер лучить всї частини разом. Сей дрібний поділ праці може мати дві форми. а) Або продукт переходить від одного господарства до другого, від одного ремісника до другого — **поділ продукції.** б) Або він лишаєть ся в тім самім підприємстві, в тій самій фабриці, але розділюєть ся між кількох робітників, з яких кождий виконує лише певну роботу (приклад сього ми бачили у Адама Сміта). Се **поділ праці.**

Нарешті 3) **переміщенє праці** між ріжними підприємствами, яке доконало ся в XIX. ст. з появою машин. Частина праці перейшла з пізнїйшого щебля продукції на ранїйший; а саме з запровадженєм машин зменшила ся праця в даній галузи продукції (наприклад в виготовленю ирядива, але зате збільшила ся праця. хоч і в далеко меншій мірі, в продукції машин (напр. машин до пряденя, яких давнїйше не було), відчула ся потреба витрачувати працю на вибір нових машин.

VII. Яке значінє має поділ праці для господарського житя? Поділ праці сприяє поліпшеню робочої сили, бо вона постійно повторює ту саму роботу; навіть чоловік з пересїчними здібностями по довгім **досвіді** набуває більшого знаня. Поділ праці допомагає людині приноровляти ся до праці. Той, хто щодня виготовляє тканину з тим самим малюнком і на той мий взірець, виробляє більше і робить менше помилок, і той, кому доводить ся виготовляти тканини ріжних взірців і ріжними малюнками. Тому великі прядільні в Анґлії виробляють прядиво лише одного якого небудь роду; ткацькі фабрики Лянкашира (Анґлія) виробляють тканини лише певного роду, які мають добрий попит; кожда американська фабрика машин виробляє лише певні машини або інструменти. Далї поділ праці дає можність **використовувати особисті прикмети** кождого робітника (в однім випадку потрібна сила, в другім — швидкість рухів, в третім — пильність), його знанє й уміне. Нарешті поділ праці усуває ті страти, які викликує **перехід від од-**

ної роботи до другої, зміна місця, перехід до ин. інструментів і знарядів — все се має особливу вагу при машиновім способі продукції. У великих різнях худоби в Чікаґо (Америка) худоба при помочи машин пересуваєть ся перед цілим рядом робітників, з яких кождий, лишаючи ся на місци, робить лише одну певну роботу; один закидає на свиню ланцух, який втягає її на зелізні движимі шини; їдучи ними попри другого робітника, вона дістає удар в шию, й з неї виточують кров; далї вона опиняєть ся в кітлї, де з неї сходить щетина. Потім ланцух втягає свиню на инші шини, і тут її ділять на частини. Один робітник розрізує її; другий — виймає внутренности, третий — инші частини. Завдяки такому способови протягом одного дня вбиваєть ся 800 свиний і 300 биків. На американських фабриках істнує цілий гурт так званий непродуктивних робітників, які мають виконувати найпростійші роботи — прилагоджувати машини перед початком роботи, подавати робітникам, що працюють коло машин, потрібні їм інструменти й рисунки, щоби вони не витрачували на се чусу.

Зріст видатности праці Завдяки поданим обставинам дуже збільшуєть ся скількість вироблюваного продукту; зростає видатність праці, а часто крім того поліпшуєть ся його вартість; робота робить ся не лише скорше ,але красше й пильнійше. Тому поділ праці є важним кроком наперед по дорозї матеріяльного поступу, по дорозї матеріяльного богатства. Сей успіх є вже значним при поділї занять на богато самостійних фахів (при товаровім поділї праці), де в кождім господарстві виробляєть ся цілий продукт; але він ще більше зростає, коли окреме господарство виготовлює лише частину продукту (при дрібнім поділї праці), особливо при тій формі його, коли робітники лучать ся разом на фабриці під проводом підприємця.

Темні сторони поділу праці. Одначе рівночасно з сим зростають також невигоди, які лучать ся з поділом праці — заникає особистість чоловіка, притупляють ся його здібности, витворюєть ся **односторонність.** І се особливо відчуваєть ся при найбільше розвиненій формі поділу праці, при поділї праці на фабриці. Дійсно, чим є чоловік, каже один французький письменник, який вміє лише виробляти шпильки або острити гол-

ки, хоч би й дуже добре? Инші йдуть ще далї: ми бачимо, кажуть вони, лише ремісників, купців і т. д., але не бачимо людий. А тимчасом подїл працї є лише меншим з двох лих. Того золотого часу, про який мріли сї письменники, колиб чоловік рівномірно розвивав свої здібности, в дїйснім житю нїколи не було. Первісний чоловік зовсїм не був досконалий з фізичного або морального погляду; він був дикуном, який дбав лише про їджене. Колиж він став висше з культурного поглягу, коли він навчив ся працювати, тодї й почав ся подїл працї, і він зростав разом з розвитком культури. Таким чином всесторонний розвиток чоловіка не є власносностю минулости, лише мрією будучности, і ми дїйсно з усїх сил мусимо змагати до того, щоби рівночасно з розвитком подїлу процї розвивати також инші спосібности чоловіка. В тім напрямі богато помагає скорочене робочого часу; тодї робітник має час для відпочинку, для родинного житя і для умового розвитку. Другим лихим впливом подїлу працї є **залежність** від певного занятя, особливо для робітника — залежність від певної галузи промислу: коли він не має роботи в певній области, він не може робити щонебудь инше. Одначе сучасні поліпшені машини до певної міри усувають се; вони так упрощують роботу чоловіка, що робітник може поглядати за машинами в ріжних галузях продукції. Се улекшує кваліфікованим робітникам перехід від одного промислу до другого.

Найтяжше бороти ся з третим лихим наслїдком подїлу працї. Треба мати на увазї, що кожда робота робить ся тим лекше ,тим охотнїйше ,чим більше вона відповідає **нахилам** чоловіка. Кождий чоловік має своє покликане. Тимчасом число людий, які мають змогу вибирати собі занятя при своїй волї, дуже невелике, і то не лише серед робітників, але й серед инших верств населеня. Чим біднїйшим є чоловік, тим більше нужда і випадок вказують людинї місце в продукції, яке мусить займати ціле житє.

VIII. Злука працї. Зовсїм инший характер, нїж подїл працї, має злука працї — співробітництво. Сполучене працї викликує та обставина, що **один чоловік або зовсїм не може виконати**

певної роботи, або виконує її гірше, ніж її може виконати спільна робота з иншими особами.

Рібночасна робота. Часто злука праці полягає в тім, що кождий працює самостійно, зовсім **незалежно від иншого,** і вони збирають ся разом лише для того, щоби веселійше було робити. Користь від сього полягає в тім, що праця стає більше напруженою, що кождий старає ть ся перегнати другого. Як пісня й музика, так спільна праця робить занятє приємнійшим, і тому на низькім степени розвитку сприяє сбільшеню вибору. В наші часи ми знаходимо такий спосіб роботи не лише у диких народів, але і в культурних, по селах, особливо там, де поширений домашний промисл.

Виконуванє тої самої роботи. Цікавійшим з економічного погляду є инший спосіб співробітництва, де кілька людий виконує **ту саму роботу,** якої кождий з них з'окрема не може виконати. Наприклад при пересуваню або переношеню тягарів потрібна участь кількох осіб, які всї разом, до міри, виконують ту саму роботу — тягнуть стовбур дерева, сплавляють дараби і т. д.

Співробітництво в часї. Великих робіт, при низькім розвитку технічної науки, не може виконати навіть ціле поколїнє. Так повстає **співробітництво в часї,** між двома або богатьма поколїнями. При будові середновічних церков або копаню каналів в ті часи роботу робило богато поколїнь уряду, вона переходила з роду в рід.

Яке значінє має злука праці? При сучасній удосконаленій техніці продукції навіть такі великі й складні роботи як будова мостів або зелїзниць, реґульованє рік і т. д., виконують ся досить швидко, так, що співробітництво в часї зникає. Так само машини усувають потребу рівночасної праці богатьох осіб. Машина й робітник, який доглядає за нею, заступають працю десятків людий, що працюють разом. Ще більше виходить з ужитку та форма співробітництва, де люди сходять ся разом, щоби при помочи розмов і співу зробити роботу приємнійшою. Сучасний культурний чоловік вже не потребує такої штучної принуки; навпаки, особливо при машиновім способі продукції,, кожда розмова, все, що нарушає тишину ,перешкаджає

роботі, відтягає увагу робітника, тому співробітництво має значінє лише на первісних щеблях економічної культури. В дальшім розвитку культури на місце співробітництва приходить поділ праці. Таким чином можна розріжнювати дві доби в розвитку господарського житя людскости: добу злуки праці при низькім уровени господарського житя і добу поділу праці при висшім уровени. Одначе наслідки співробітництва старших віків дійшли аж до наших часів. Єгипетські піраміди, будови старинноамериканських народів в Мексиці й Перу, церкви середних віків і т. д. все се наслідки спільної праці величезних мас народу. Вони тим більше вражають нас, що тоді ще не знали богатьох приладів, які уживають ся при будовах в нашім часи.

РОЗДІЛ V.

КАПІТАЛ.

I. Що таке капітал? Людскість має змогу розвивати ся тому, що кожде нове поколінє користає з набутків попередних поколінь і до них вже додає свою частку, працюючи, таким чином не лише для теперішности, але й для будучности. Очевидно, що колиб не було такого наслідка, не було би ніякої культури, ніякого розвитку, бо кожде поколінє мусїло би починати від початку, з того, з чого почало попереднє поколінє. Тільки завдяки тому, що кожда доба стоїть на плечах попередної, що все, до чого дійшли предки, стає власностію нащедків, людскість поступає наперед по дорозі культурного розвитку. Се відносить ся до всїх областей культури, до розвитку науки, штуки, релїгії, етики, права. В розвитку економічної культури наслідство, звязь між минулим і теперішним виявляєть ся в тім, що при витвореню матеріяльних богатств люди не починають кождого разу роботу без початку, а мають можність користати з богатств, які зібрали попередні поколїня, мають змогу користати з наслідків і творчої і механїчної проці, сотворених попередними поколїнями. Інакше кажучи, в господарськім житю звязь між минулістю й теперішністю виявляєть ся в тім, що люди користають з **капіталу**.

Поняте капіталу перед Смітом. В буденнім житю ми звичайно розуміємо під капіталом грошеву суму, яка дає дохід (зиск) власникови. З сього почала й наука. І вона тримала ся такого погляду на капітал, виходячи з погляду поодинокого приватного господарства, як цілости. Мало того, звертало ся увагу на одну найбільше поширену форму, в якій грошева сума дає дохід, і лише сю форму називано капіталом. В старинні часи капітал (кефаляйон у Греків, капут у Римлян, капітал в середні віки й пізнійше) означав грошеву суму, визначену на проценти. Наведені назви значать: голова, головне, в протиставленю до додаткового — процентів. Таке розуміне капіталу тримало ся аж до кінця XVIII. ст. Се пояснюєть ся тим, що аж до появи великого промислу й до повстаня кляси фабрикантів і найманих робітників у всїх галузях продукції, з виїмком лише области кредиту (торговлї грошами), всї инші форми доходу зливали ся в одну цілість. Таким чином в їх складї тяжко було виріжнити зиск, як окрему галузь доходу, яку дістає власник капіталу лише з того титулу, що він сим капіталом володіє. В ремеслї зиск ще дуже тісно лучить ся з винагородженем за працю, і навіть в торговлї купець крім гроший вкладає ще свою працю, бо їздить по ярмарках і продає товар. Лише торговець грошима не займає ся працею, весь його дохід залежить від того, що він мав гроші не називано капіталом.

Поняте капіталу від часів Сміта. Доперва Адам Сміт звернув увагу на те, що гроші і в инших випадках дають дохід, не оснований на працї (зиск). Вони дають дохід не лише тоді, як їх позичити на процент, але й тоді, коли лишають ся у свого власника й вкладають ся в торговлю, промисл або сїльське господарство. Сміт заразом вперше вказав на те, що дохід дають не лише гроші, але й продукти, наприклад чиншові камениці, винаймлені кому небудь машини і т. д., що гроші взагалї мають вартість лише настільки, наскільки за них можна набути товари. Товари знов завсїгди можна повернути в гроші. Таким чином ріжниці між грошима й продуктами, як капіталом, нема ніякої. Капітал може виявляти ся в одній і другій формі. Мало того, розслїджуючи поняте капіталу, Адам Сміт заразом покидає приватно-господарський погляд і стає на суспільно-економо-

мінім. Тому Адам Сміт взагалї зрікаєть ся признавати капіталом продукти, які хоч і дають дохід певним особам, але призначують ся для безпосередного споживаня, а не для ужитку продукції. Одежа, домашне начинє, помешканя можна винаймляти і вони можуть давати дохід власникови; але з погляду народнього господарства всї сї предмети все-ж будуть споживними запасами, а не капіталом, бо вони не уживають ся в продукції нових предметів. Навпаки винаймлені машини дїйсно суть капіталом, бо при їх помочі виготовляєть ся нові річи.

Що то є капітал? Таким чином про те, чи далий предмет можна признати капіталом, рішає вже не ся обставина, чи дає він власникови зиск, а спосіб його ужитя. Такий погляд на капітал, як на **засоби продукції,** приняла також наука від часів АдамаСміта. **Капіталом ми називаємо предмети які суть вислїдом попередної продукції й які сприяють виготовлюваню нових предметів.** Капітал є **третим чинником** продукції, що стоїть поруч перших двох — природи і праці. Протилежністю капіталів є **споживні запаси, які** служать для безпосередного споживаня а не для продукції нових предметів.

Предмети, що входять в склад капіталу. Таким чином капіталом є: 1) знаряди продукції. Се машини, іструменти, ріжні прилади; сїльсько-господарські і фабричні будинки: зелїзниці, портові і телеграфічні будови і прилади для перевозу і переховуваня товарів (кораблї, зелїзничі вози, склади, пивниці і т. д.); худоба в сїльськім господарстві (т. зв. живий інвентар), а також ріжні господарські поліпшеня (обсушеня, обводненє, навози). Далї 2) в склад капіталів входять: сирі матеріяли, півфабрикати і фабрикати, які вживають ся в продукції (бавовна, пряжа, ткань,; зелїзо сталь; насїнє, корм для худоби), а також дрова, углє, нафта, потрібні для опалюваня парових машин; товари, призначені для збуту. Нарештї 3) останньою ґрупою капіталів є споживні предмети робітників, засоби їх удержаня, бо без них неможлива ніяка продукція.

Предмети, які не належать до капіталів. Всї предмети, які ми вичислили, дуже ріжнять ся між собою, але вони мають ту спільну прекмету, що є вислїдом попердної продукції, а призначанєм їх є — служити продукції в найширшім того слова

розумію. Навпаки з понятя капіталу треба вилучити: земельні ґрунти, бо їх не сотворив чоловік, і вони є даром природи; далї споживні запаси, наскільки вони перевисшують скількість, потрібну для житя всіх осіб, що беруть участь в продукції (бібліотеки, музеї, театри і т. д.) Гроші також не є капіталом, коли розуміти під ним чинник продукції. Правда, продукти, які споживають робітники, в більшости випадків видають ся їм в грошах, за які вони купують ті або инші предмети. Одначе з сього ще не виходить, що гроші, які виплачують ся робітникам, є капіталом. Вони призначують ся лише для набуваня капіталу; а капіталом є ті продукти споживаня які виготовлено в инших підприємствах для споживаня робітників, і які вони куплять за одержані гроші.

В буденнім житю ми говоримо про величину капіталу в тій чи иншій галузи продукції і завсїгди висловлюємо її в певній цифрі гроший. Але не треба забувати, що гроші є лише зовнішним способом оцінки, що суть справи не в них, а в тих капіталах, які істнують в найріжнороднїйших формах і дійсно уживають ся в продукції; гроші лише полекшують зведенє всїх сих капіталів до одного спільного знаменника. Одначе в економічній науці приходить досї капітал в двох значінях: 1) Капітал в **народньо-господарському** значіню, в значіню **засобів продукції** (капітал в першім розуміню, як ми його досї розуміли). 2) капітал, як фонд, який дає власникови дохід без його особистої праці, капітал в значіню **приватнє-господарськім** (капітал в другім розуміню).

II. Капіталїзм. Істнованє капіталу в другім розуміню характеристичне для сучасної доби економічного житя: капітал, як засоби продукції, капітал в першім розуміню, є тепер в руках підприємцїві є для них жерелом самостійного зиску (капіталом в другім розуміню). Такий господарський устрій ми назвиємо капіталїстичним або добою капіталїзму. Він протиставляєть ся з одної сторони добі передкапіталїстичній, а з другої сторони, добі соціялїзму. Після Маркса в докапіталїстичну добу робітник або сам належить до засобів продукції, бувши крі-

паком, або він володіє засобами продукції як середньовічний ремісник (себто капіталом в першім розуміню). В обох сих випадках засоби продукції лучать ся з робочою силою. Навпаки з початком капіталістичної доби засоби продукції відчуєть ся від робочої сили. Робітник має робочу силу, капіталіст — засоби продукції; сї засоби є для нього капіталом в другім розуміню, жерелом зиску. І нарешті третим щеблем господарського розвитку є у Маркса соціялістичний устрій — доба будучности, яка бере одну прекмету з першої доби, а другу з другої доби. Засоби продукції знова належать до працюючого населеня (як передкапіталістичну добу), знова зникає капітал, як жерело доходу; але рівночасно лишаєть ся велика продукція, властива капіталістичній добі, і тому засоби продукції вже не є в руках окремих осіб а є загальною власностю всїх робітників.

III. Капітал основний і оборотний. Відріжнюють дві форми капіталу, як чинника продукції (себто капіталу в першім значіню): основний і оборотовий. Основний капітал характеризуєть ся тревалістю, він зуживаєть ся поволи; він **кілька разів служить продукції.** Таким капіталом є будинки, машини сільсько-господарські поліпшеня (меліорації). Навпаки капітал другого роду **лише один раз ділає в продукції в тій самій** формі; в дальшім процесї продукції він появляєть ся вже в зміненій формі або зовсїм не появляєть ся, бо цїлковито нищить ся відразу; тому кождого разу його треба відновлювати. Сюди належать матеріяли, які вжиаєть ся в продукції, і предмети споживаня. Машини до праня, паровий молот, шини зелїзниці, товаровий склад служать продукції десятки лїт, віддаючи кождого разу лише частину своєї вартости, аж поки не стануть зовсїм непридатними. Навпаки уголь горить відразу; пряжа стає тканиною і уживаєть ся як капітал в ткацькій продукції. Тому в вартість метра матерії входить все вартість угля і пряжі, витрачених на продукції сього метра ткани, але лише части на вартости прядільної машини, фабричного будинку, де матерію вироблено, пароходу,, який перевозив пряжу, склепу, де вона лежала перед продажию.

Відношенє між основним і оборотовим капіталом в ріж-

них галузях продукту. В усіх галузях продукції потрібний і основний і оборотовий капітал, але відношенє між ними в ріжних галузях не однакове. В сільськім господарстві, в промислї і в перевозових підприємствах переважає основний капітал. В порівнаню до основного капіталу — фабричних будинків і машин — матеріяли і кошта утриманя робітників мають в промислї меншу вартість. Ще меншим є значінє оборотового капіталу в порівнаню до основного в сільськім господарстві: з одної сторони сільсько-господарські знаряди і будівлї, худоба і земельні поліпшеня (основний капітал); з другої сторони удержанє робітника, насіня, корм для худоби (оборотовий капітал). Нарештї на зелїзницях оборотовий капітал (грошеве удержанє робітників, камінний уголь, дрова) зовсїм уступає на друге місце в порівнаню з розміром основного капіталу (зелїзничий шлях, мости, тунелї, двірцї, льокомотиви і вагони). Навпаки в торговлї майже весь капітал оборотовий в формі товарів: основний капітал — склади, склепи, контори — мають лише другорядне значінє.

Відношенє між основним і оборотовим капіталами в ріжні часи. Перевага в продукції основного капіталу починаєть ся доперва в кінцї XVIII столїтя, коли повстає машиново-фабрична продукція і парові способи комунїкації. До сього часу в промислї не було машин і фабричних будинків, не було зелїзниць з усїма їх величезними будівлями, так що не істнували ті капітали, які тепер становлять важнїйшу складову частину кождої країни. З появою сих капіталів повстали також великі підприємства. При давних знарядах продукції істнували дрібні ремісничі підприємства, а тепер при величезній вартости машин, які викликують заразом потребу величезних фабричних будов, в богатьох випадках можлива продукція лише на великі розміри. Що до перевозових підприємств, зелїзниць, пароходної комунїкації (особливо морської і океанської), вони можуть вести ся лише в формі великого підприємства з огляду на високу вартість основного капіталу.

Нарештї разом з появою основного капіталу в великих розмірах стало потрібним також відлученє капіталу від працї. Середньовічний ремісник має весь потрібний в продукції капі-

тал, і основний і оборотовий: знаряди, майстерство, матеріяли і предмети споживаня для себе і для челядників. В XVI—XVIII століттях, коли замість ремесла почала ширити ся домашня форма продукції, і майстер почав робити на похатника-підприємця, тут частина оборотового капіталу, а саме матеріял, належить вже до похатника. Так було не лише в тих галузях продукції, де матеріял був особливо дорогий, як наприклад в продукції шовкової матерії, але також там, де він був відносно дешевий, наприклад в продукції виробів з вовни, полотна і інших товарів. Майстер звичайно мусів зичити від похатника, і опинивши ся таким чином у його власти, він уже мусів брати від нього матеріял, який зараховував ся йому по високій ціні, як плата за готові вироби. Часом гуртівник давав майстрови також основний капітал — винаймав йому знаряди продукції — при чому також дуже визискував його. З появою дорогих машин, вони звичайно належали до капіталіста, бо майстер не мав спромоги їх набути. Але він вже не дістав сих машин до дому, бо вони там не могли-б навіть змістити ся, лише мусів робити на фабриці, яка також належала до капіталіста підприємця.

IV. Повстанє і зріст капіталу. Як ми сказали вище, Адам Сміт, означуючи поняте капіталу і вияснюючи його суть, вже став на суспільно-економічних поглядах. Одначе, в деяких частинах науки про капітал він все ще не міг відійти від приватно-господарського погляду на капітал, який панував в його часи. Так наприклад з приводу питаня про повстанє капіталу, про його витворюванє і зріст він ще висловлював [illegible] прямі, що капітали є вислідом заощаджень, є вислідом того, що власник капіталу повздержав ся від безпосереднього [illegible]ваня своїх запасів і нагромадив їх для будучого [illegible]ку. Одначе треба мати на увазі, що навіть в тім випадку, коли ми будемо розглядати капітал з **приватно-економічного** погляду, як грошеву суму, що дає дохід власникови, жерело і перше [illegible] встаня його і дальшого розвитку буде зовсім инше.

Первісний капітал, як жерело доходу, появляєть ся [illegible] мі лихварського капіталу і торговельного капіталу [illegible] ни повстали з обмену і розбі[illegible] при помочи [illegible]ово-

[illegible] збирання маєтку від инших народів, на які робили ся напади, збільшили ся вже в середньовічній торговлї, а ще більше в колоніяльній торговлї XVI—XVII століття, причім вся торговля була тісно звязана з морським рабунком, з початку в Малій Азиї, при Палестині, а потім від часу відкритя Америки і морської дороги до Інтиї через Перу і Мексицї, на азийську континенту, на африканських берегах: крім Европейцї рівночасно з торговлею [illegible] спустошили нові відкриті країни, [illegible] забирали в неволю. При сьому найбільша сума капіталів [illegible] ся в середні віки в руках королів, рицарів і чернечих орденів, а в XVI—XVII ст. — в руках торговельних товариств. XVI—XVII ст. появляють також капітали, що мають [illegible] саме, які є вислїдом визисків [illegible] на рукодільнях, появляють [illegible] навіть в тім випадку, коли ми будемо [illegible] капітали, набуті завдяки операціям на біржі.

[illegible] початок [illegible] капіталів відносить ся до XVII. століття, коли [illegible] на біржі голяндського міста Амстердаму появили акциї «Східно-индийської компанії». А [illegible] на біржі [illegible] великі розміри торговля в XIX. [illegible] станем міжнародній [illegible] товарами і вартісними [illegible] Важним [illegible] капіталів в XIX. ст. є також великий зрост [illegible] зарплати і [illegible], який походить від того, що населення Европи проміж [illegible] подвоїло ся. Але перше місце заняють без сумніву великі винаходи, які появили ся в кінцї XVIII ст.

В першім десятилїтю XIX. ст. значінє нових винаходів в [illegible] нових капіталів виявило ся переважно в тім величезному [illegible], який вони давали підприємцям і який вони знов повертали в капітали і вкладали в промисл. Одначе, починаючи від 4[illegible] років, через упадок нових винаходів переходить до [illegible] споживачів, до всього населеня, яке має спромогу набувати предмети споживаня по дешевій цїнї і таким чином заощаджувати значні суми. Фунт бавовняної пряжі, який коштував в 1892 роцї в Англії менше як 8 пенсів, продавав ся 100 лїт перед тим (в 1779 р.) за 16 шілїнґів, себто 24 рази дорозше. Капітали, які заощаджує населенє, містить ся звичайно в щадничих касах. В Швайцарії сї капітали виносять 900 мілїонів франків, в Прусах

майже 5 міліярдів марок, в Анґлії понад 1200 міліонів фунтів штерлінґів. Розумієть ся, одною з умов повстаня капіталістів є також повздержність населеня від витрачуваня сих заощаджень на предмети споживаня, поміщуваня їх в щадничих касах і банках. Але ся повздержність є лише чисто відмовним явищем, воно є, щоб так сказати, незнищенем чого небудь, і не воно, а технічні поліпшеня є причиною зросту капіталів.

Повздержність, як жерело капіталу в розуміню засобів продукції. Ту саму науку про заощадженє і навіть повздержність розвивали економісти також з приводу повстаня капіталу, як чинника продукції, який виявляєть ся в машинах, будинках, матеріялах, споживчих запасах для робітників.

Анґлійський економіст Сеніор радить замість понятя »капітал« уживати понятє »повздержність«, бо в кождій праці, яка робить ся для осягненя будучих наслідків, містить ся також жертва, яку робить чоловік з огляду на неможливість користати з сеї праці в теперішности. »Коли пригадаємо, — каже він — що всї знаряди, крім хиба найпростійших, яких уживають дикі народи, самі є продуктами инших знарядів, при помочи яких, їх вироблено, то можемо сказати, що з усїх цьвяхів, яких виробляєсь в Анґлії річно цїлі міліони, нема ніодного, в склад яких не входила би продукція, повзята з огляду на далекі наслідки, або інакше кажучи, який не був би продуктом повздержність, яка відносить ся до часів завойованя Анґлії Норманами або навіть до часів Юлія Цезара.

Другий економіст, Рошер пояснює яким чином через заощадженє повстають перші капітали. Для прикладу він бере нарід, що стоїть на первіснім щеблї розвитку, займаєть ся рибальством і не має ніяких знарядів продукції. »Кождий з сих людий добуває собі щоденно три риби, ловлячи їх руками. Але ось один меткий чоловік протягом 50-ти днів скорчує своє споживанє до одної риби і через се набуває запас зі 100 риб. Тепер він має можність не ловити риби протягом дальших пятьдесяти днів і через всї днї він виготовлює перші капітали — човен і сїти. З сього часу він вже може ловити денно замість трох риб — 30«.

Інакше представляє собі повстанє капіталу Шарль Жід,

французький економіст. Він вказує, що перший капітал не міг появити ся через заощадженє, »бо в первісні часи чоловік мабуть так само мало міг обмежити своє споживанє, як сучасний пролетар, який заробляє саме стільки, скільки треба, щоби не вмерти з голоду. Не обмежуючи свого споживаня, каже він, а збільшуючи свою продукцію (наприклад після щасливих ловів, які дали йому більше добичі ніж звичайно), чоловік витворив сей перший капітал. Хиба можна припустити, що перше ніж перейти від мисливства до рільництва, народи мусіли передтим заощадити поживи на цілий рік? Ні, се дуже мало імовірне. Вони просто освоїли звірята, а всї звірята, які були їх першим капіталом, вже дали їм разом з забезпеченою будучностію вільний час, потрібний для підприємства, яке вимагає довгої праці«.

Розгляд науки про повздержність і ощадність. Наука усїх сих письменників є довільною; вони думають про сучасного чоловіка, а не первісного, який витворив перші капітали. Вихідна точка і у Рошера і у Жіда та, що первісний чоловік не має часу для виготовленя капіталу, бо мусить постійно думати про потреби даної хвилї. А се зовсїм не так. Дикуни мають богато свобідного часу, і колиб вони хотїли і вміли робити, вони могли би витворити богато капіталів. Одначе вони не вміють як слїд працювати, про се ми знаємо з численних оповідань ріжних подорожників. На скільки первісний чоловік робить, він має на увазї лише потребу даного часу, а про будучність він зовсїм не думає. Первісний стан власне тим і ріжнить ся від культурного, що тут нема звязи між теперішністю і минувшістю. Приклад Рошера не відповідає дійсности також тому, що первісний чоловік не може ощаджувати риби або иншої поживи: він відразу зїдає все, що має, а рештки нищить. Богато прикладів сьому не можемо найти у ріжних подорожників. Нарештї у Рошера дикун при будованю човна мусить наперед винайти спосіб будованя; а власне і в сїм полягає цїла трудність, і запас поживи зовсїм не усуває сеї трудности. Очевидно, капітал повстав зовсїм інакше, ніж думають сї письменники.

V. Технїчний поступ в його історичнім розвитку. Якже повстав капітал в розуміню **засобів продукції?**

Коли ми приглянемо ся до найпростійших знарядів продукції — а вони є одинокими капіталами в давні часи, бо матеріял і поживу дає природа, окремих будівель для продукції також не треба, — то бачимо, що вони відповідають орґанам людського тіла. Молоток, се не що инше, як особливо твердий, нечутливий кулак, ложка відповідає долоні, ніж помагає зубам; так само рух товкача в ступі відповідає рухам рук, а ковальські міхи, се не що инше, як особливо сильні, витревалі легкі. Таким чином перші капітали, перші знаряди — се наслідуваня орґанів людського тіла. Але первісні люди не могли витворити сих знарядів відразу, бо не привикли ні до напруженого думаня, ні до довгої фізичної праці. Вони йшли по сій дорозі дуже поволи. З початку вони користали з дарів природи, що мали відповідну для ужитку форму: кавалок дерева або камінь служив їм замість молотка, мушля або висушений гарбуз місто начиня; лише з часом почали вони змінювати сї предмети, щоби надати їм вигіднійшу форму; а ще пізнійше почали самостійно виробляти знаряди з кісток, камінів і нарешті металів — знаряди, які служили замість людських орґанів. Виготовлене сих знарядів вимагало вже свідомої участи розуму і тому перед їх появою мусіло минути богато часу в житю людскости. »Первісні люди, каже Спенсер, не мають навіть тої винахідчивости, на яку вказують їх прості знаряди. Всї сї знаряди повстали дорогою незначних змін, і постепенний добір таких змін готрохи привів до того, що повстали ріжні роди знарядів. Таким чином не можна сказати, щоби люди дійсно винаходили кождий знаряд«.

Чому технічний поступ іде дуже поволи? Одначе від часу появи перших знарядів — камінної сокири і суковатої палиці до розкопуваня землї — ще не починаєть ся нова доба в продукції, де до перших двох чинників продукції, природи і праці, прилучуєть ся також третий чинник — капітал. Німецький економіст Біхер слушно вказує на те, що не можна думати, нїби винахід гончарства, розтоплюване зелїза, освоюване звірят викликали нові доби в історії культури. Скрізь ми спостерігаємо у первісних народів, що весь маєток, зброя, начинє, знаряди закопуєть ся в могилу разом з небіщиком, дім, де він жив, руйнуєть ся, і родина помершого лишаєть ся часто без всяких

засобів до істнованя. Буває навіть так, що коли помирає вожд племени, тоді зміняєть ся столиця, переносить ся на инше місце, а його скарби грабують або нищать. Таким чином світ дійсно кождого разу починає від початку, тут не може бути ніякого поступу; перший капітал богато разів появляєть ся знову, так що народи протягом цілих тисячеліть можуть лишати ся на тім самім степени культури взагалі і економічного розвитку з скрема.

І потім, коли вже зроблено новий крок, коли діти починають користати з того, що витворили батьки, розвиток не йде послідовно, без перерви. З упадком Риму богато згинуло для людскости безповоротно; економічне житє середних віків мусіло починати від початку, на ново винайти богато з того, що вже знали старинні народи. Коли попсували ся дороги, які побудувати Римляни, ніхто не міг відновити їх; минуло богато віків, перше ніж европейські народи навчили ся прокладати добрі шляхи, будувати камяні мости. Богато вони творили по кілька разів, бо нові винаходи гинули, не переходячи до нащадків. Веретено появило ся вже в XII столітію, а потім перестали його вживати; в XVI ст. довело ся винайти його наново. На кожду новину довго дивили ся як на твір чорта, в винахідниках бачили чарівників. Уживанє нових винаходів було остро заборонене, так що ті самі способи продукції не змінили ся протягом богатьох століть. Коли-ж в тім або иншім промислі запроваджували ся поліпшеня, з ними треба було ховати ся. Таким чином минали десятки літ, перше ніж найпростійше поліпшенє продукції ставало загально уживаним.

Технічний переворот в половині XVIII. ст. При таких умовах не дивно, що аж до другої половини XVIII. ст. появило ся дуже мало винаходів в промислі. Переворот доконав ся в другій половині XVIII. ст. під впливом успіхів, які зробили механіка і фізика. Появили ся машини до пряденя, механічний ткацький варстат, почали уживати камінний уголь в продукції зеліза й стали, а потім почали ся часи будови зелізниць. Розвиток машиново фабричної продукції ішов з початку поволи, до машини відносили ся з упередженєм. Англія, де винайдено всі сі машини, тримала їх в тайні, остро карала за вивіз машин до

чужих країв. Але в другій чверти XIX ст. розвиток машинової праці пішов скорше. Тепер майже всї товари виробляють ся при помочі машин. На фабриці зброї наприклад, рушниця складаєть ся з 600 частин, з яких кожду виготовляєть ся машиновим способом. На фабриці чобіт кождий чобіт обробляє 30 ріжних машин, перше ніж він буде остаточно готовий; а тимчасом ще зовсїм недавно обув виробляло ся ручним способом, без всяких машин.

Таким чином основний капітал, машини і ріжні прилади, дуже зріс: в XIX. ст. він дійшов до величезних, просто нечуваних розмірів. Німецький промисловий перепис з 1895 року вказує на те, що в усій промисловости Німеччини працює 10 мілїонів людий і майже 3 і пів мілїони кінських сил, з яких 80 проц. належить до парових машин. Колиб замість сих машин поставили людську силу, то требаб було 92 мілїони людий, себто девять разів більше, ніж працює тепер, і майже двічи більше від тодїшнього населеня Німеччини.

VI. Значінє машин і вплив їх на працю. Як подїл праці, так і користанє з продуктів попередної праці, себто з капіталу, насамперед **збільшує видатність** праці, збільшує скількість продуктів, прискорює продукцію, удешевлює цїни. Один учений вичислив, що скількість продуктів, які виготовлюєть ся протягом певного часу в мучній продукції, від часів Гомера зросла 150 разів, в продукції зелїза за остатнї 4 столїтя вона збільшила ся 30 разів, в бавовнянім промислї протягом лише одного столїтя від 1770 року — 700 разів. При сьому найбільше значінє має уживанє капіталу в видї машин і тому зріст продукції особливо розвиваєть ся з того часу, як почали уживати ся машини. Машина до пряденя працює 300 разів скорше, ніж пряха, ткацький варстат продукує 40 разів більше, ніж ткач протягом того самого часу. Очивидно, напруженість праці робітників також значно зросла; одначе головною причиною є зріст видатности машин, тим більше, що довгість робочого дня за сей час зменшила ся.

Ще більше розвинула ся продукція в области перевозових підприємств, бо тут почали вкладати ся величезні капітали в зелїзничі, пароходні і телеґрафічні комунікації. Перево-

жене людий, товарів, передача звісток відбуваєть ся тепер так само скоро і дешево на просторі 100 тисяч кільометрів, як воно відбувало ся давнійше на просторі 100 кільометрів. Перший переїзд з Анґлії до Америки на пароході в 1819 році тягнув ся ще 35 днів; в наші часи на се треба 5 днів, а перед винаходом пароходів люди їздили до Америки місяцями. Наслідком усіх сих успіхів є спромога заспокоїти цілий ряд тиких потреб, які давнійше були зовсім недоступні, особливо для низших кляс. Великий упадок цін на продукти споживаня, одежу, начине, зменшене перевозової плати добре вплинули на добробут робочої кляси.

Далеко менші успіхи зробило господарство. Правда, за остатні 25 літ урожай на плянтаціях бураків зріс у двоє. Уживане ріжних машин, сівачок, молотілень, парової і електричної сили, дренів, штучних погноїв і т. д. дає спромогу красше і скорше обробляти грунт і значно збільшує видатність землї. Одначе закон убуваючої плодючости всеж відчуваєть ся, і в сільськім господарстві не так легко збільшити продукцію 100 і 1000 разів, як в промислї і перевозових підприємствах; добре, як ще можна збільшити її два або три рази. Таким чином через природні умови зріст видатности дуже мало розвиваєть ся в сільськім господарстві, бо капітал тут не має такого першоряд ного значіня, як в инших галузях продукції.

Капітал зміняє продукцію не лише що до скількости, але та кож що до **якости.** Робота машини є докладна, рівномірна. Чоловік з часом втомлюєть ся, одно він робить ліпше, друге гірше. Продукти, які виробляє машина, всї однакової якости. В першу годину вона так само добре робить, як і в десяту. Помилок вона не робить: коли станеть ся помилка, машина спиняєть ся. Такий самий вплив мають инші форми основного капіталу: ріжні склади і шпіхлїрі не дають продуктам псувати ся, вони заховують їх від впливу погоди, від шкідливих комах; а деякі з них, як наприклад винниці, навіть поліпшують якість продукту.

Суспільне значіне машини. Суспільне значіне головної части капіталу — машин, добре зрозумів ще грецький фільозоф Арістотель, коли сказав, що рабство буде знищене, коли варстат ткача буде працювати сам, без помочі чоловіка. Так і ста-

ло ся в кінці XVIII. ст. Машина тим і ріжнить ся від знаряду, що вона не лише збільшує сили чоловіка, полекшує його роботу, як се робить знаряд — вона є самостійним робочим приладом, який незалежно від чоловіка виконує всю роботу, потрібну для обробленя продукту, робить ріжні рухи після наперед уложеного пляну, в наперед відомім, строго означенім порядку. Наприклад машина, яка виробляє коверти, самостійно бере аркуш паперу, складає його, намазує клейом, заклеює з трох сторін, висушує сторону, яка лишаєть ся отвертою і нарешті викидає готову коверту. Таким чином машина без помочі чоловіка виконує свою роботу від початку до кінця. Адам Сміт (дивись висше про розділ праці) дивував ся, що через поділ праці 10 робітників мають змогу виробити 48 тисяч шпильок. В наші часи 3 робітники з 7 або 10-ма машинами виробляють на день 7 і пів міліонів шпильок. При виготовлюваню шпильок робітники ставляють в машину мідяний дріт; всю иншу роботу роблять машини. Одна машина виробляє 180 шпильок в протягу мінути; вона сама розтинає дріт, робить голки, заострює кінці і викидає готову шпильку в призначене місце.

Полешкі праці. Користь з визволеня людий від фізичної праці виявила ся вже при уживаню перших машин. Машина до вироблюваня сукна, яку винайдено в кінці XVIII. ст., заступила собою тяжку працю чоловіка, яку могли виконувати лише люди, що мали величезну фізичну силу. Виріб шовкової матерії на ручнім варстаті був дуже тяжкий, бо робітник мусів працювати ногою і обома руками. Так само тяжкою була праця дітий і жінок, без помочі яких майстер не міг обійти ся. В 1806 р. винахідник механічного варстату, Жакар, передав сю роботу машині, за якою доглядає робітник, а праця дітий і жінок стала зовсім зайвою. Так само дуже богато добра зробила машина до чищеня бавовни, бо чищене її ручним способом було дуже шкідливим для здоровля робітниць, що при тім працювали: порохи попадали в легкі, які працювали напружено від тяжкої роботи, і швидко руйнували здоровлє.

Первісне погіршене умов праці. Одначе з инших зглядів машина з початку погіршила положене робітника. Правда, праця жінок і дуже довгий робочий день панували ще давнійше, в

домашнім промислї XVII. і XVIII. ст. на рукодїльнях, отже ще перед появою машин. Але сей визиск був і в повнім фабричнім промислї; сюди ще треба додати численні нещасливі випадки з робітниками від тїсно поставлених машин в [illegible]но освітлених поміщенях.

Що до заробітку, то особливо потерпіли від запровадженя машин домашні промисли. При запровадженю машин до пряденя ручні прядїльники перейшли до виробу тканини. Але з поширенєм механїчного ткацького варстату ткачі вже стратили заробіток, бо ручне ткацтво через упадок цїн вже не могло удержати майстра. Тому доба запровадженя машинового ткацтва наробила робітникам в ріжних краях богато лиха, коли поколїнє старих ткачів не вимерло, а їх нащадки не перейшли до инших галузий продукції. Так само заробітки робітників приставлених до машин з початку дуже зменшила ся. Доперва від половини XIX. ст., з дальшим зростом фабричної продукції, заробітна плата знову і значно зросла (про се буде мова далї). Потрохи змінили ся під впливом фабричного законодавства та кож умови праці (заборона праці для малолїтних, обмежене часу праці жінок і неповнолїтних і т. д.)ї Таким чином кінець кінцем під впливом уживаня машин заробіток робітників таки зріс і умови праці поліпшили ся.

РОЗДІЛ VI.

Форми підприємства.

I. Громада і артіль (спілка для зарібку). В первісній родовій громадї продукція дуже тїсно лучить ся зі споживанєм. Вся громада добуває потрібну для неї поживу, всї беруть участь в ловах, рибальстві, обробленю піль, всї помагають при будові хат, при виготовлюваню човнів, сїтий, і всї разом користають з наслїдків сеї дїяльности: спіймана риба, убиті звірі зараз дїлять ся між особи, які брали участь в їх добутю, всї, що ставили хату, зараз оселяють ся в ній Тут споживанє тїсно лучить ся з продукцією, тут все робить ся спільними силами для власного споживаня. І досї родина у селян є не лише особистим

союзом родичів, але також робочим союзом, який лучить ся спільністю засобів продукції, спільністю потреб, спільністю споживаня того, що зароблено.

Артіль. На зразок громади зорґанізовано т. зв. артіль. Вона була колись тимчасовою громадою, чистиною давньої громади. Коли частина членів громади кидала громаду, щоби в иншім місці добувати собі засоби до житя, ті члени, які кидали громаду, не знали ніякої иншої орґанізації крім громадської і тому закладали таку тимчасову громаду, основану на спільности їх походженя. Такий характер мали в давні часи »дружини«, »ватаги«, »братчики« звіроловів, рибалок, косарів і т. д. Звістки про них ми стрічаємо в великім числї в XVII в., але є вказівки, що відносять ся ще до XII. — XIV. вв. Артіль також є громадою, члени якої мають спільне мешканє і обід, спільні засоби, спільно промишляють і працюють, бавлять ся і боронять ся від зовнішних небезпек. На чолї артілї стоїть староста, як батько стоїть на чолї родини. »Як батько він мусить кермувати громадою, бути представником її в зносинах з чужим, упоминати і карати товаришів, коли вони допустять ся до проступків або лихо роблять; як господар він розділює роботу, доглядає за її виконанєм і розпоряджає загальним неподільним майном«. З часом артілї трохи змінили свій первісний характер, — вони складають ся вже з осіб, що належать до ріжних родів, виходять з ріжних місцевостий; вони укладають між собою умови, установляють певний спосіб поділу зарібку. Але навіть тепер спілки мисливців, рибалок, шахтярів, рубачів дерева з богатьох зглядів нагадують громадську орґанізацію. І в инших країнах, в Італії, Норвеґії, ми знаходимо подібні артілї (особливо артілї рибалок). Але з розвитком перетворюючого промислу, зі зміною характеру всього господарського житя, артіль тратить своє давне значінє. Громада і орґанізована на її зразок артіль уступають місце підприємству.

II. Підприємство ріжнить ся від громади і артілї тим, що схоплює лише **одну сторону** діяльности чоловіка, ту сторону діяльности яка відносить ся до продукції в широкім розуміню слова (себто до діяльности в области сільського господарства, в перетворюючім промислї, торговлї і транспорті). Всї инші

сторони житя не відносять ся до підприємства, відбувають ся поза ним — весь процес споживаня (заспокоєнє потреби в поживі, мешканю, забаві і т. д.) лишаєть ся в области домашнього господарства, родини, поза підприємством. Але в области родини і домашнього господарства лишаєть ся також вся діяльність, що має на меті заспокоєнє власних потреб в самій родині, все те, що виготовлюєть ся для власного споживаня, — до підприємства відносить ся лише продукція на иньшу ціль, для ринку, для обороту; підприємство ріжнить ся від громади тим, що воно осягає свої цїли **при помочі обміну.** Нарешті на чолї підприємства стоїть одна або кілька осіб, які кермують справою, відповідають за неї і мають з неї певну користь. Коли підприємство є особисте, на чолї його стоять окремі самостійні особи, коли воно коллєктивне або гуртове, то учасники його лучать ся не з огляду на спільність походженя або родинних звязей ,як в громаді, а з **огляду на однакову ціль,** до якої вони змагають. Вони не були злучені уже давнїйше, як в громаді або артїлї, а самі злучили ся, уложили між собою умову для красшого осягненя певної цїли при помочи спільної роботи, при помочи злуки капіталу і праці, які має кождий з них.

Таким чинником підприємства бувають двох родів, **особисті і коллєктивні.** В першім випадку на чолї підприємства стоїть одна особа, яка є певним господарем його, має всї користи з підприємства і відповідає за нього. В другім випадку власником підприємства є кілька осіб, вони **дїлять між себе зиски і спільно відповідають за нього.**

III. Особисте і коллєктивне підприємство. Особисте підприємство, його користи і хиби. Особисте підприємство характеризуєть ся тим, що **підприємець є провідником підприємства і одинокою особою яка одержує всю користь, весь зиск.** Коли власного капіталу не вистарчає, він позичає капітал від инших осіб, яким платить умовлений процент. Але лише він відповідає за підприємство, він один одержує зиск. Тому він дуже заінтересований в підприємстві. Від доброго провадженя підприємства залежить матеріяльне положенє підприємця, залежить його честь, його будучність. Рівночасно він нікому не

обовязаний здавати звіт; він сам має право почину, він може виступати швидко і рішучо.

Там, де не треба занадто великого капіталу, де підприємство не дуже складне, таке особисте підприємство — торговельне, фабричне, сільсько-господарське, виявляє всї свої добрі сторони. Але коли воно розширюєть ся, доходить до певних границь, коли число робітень і відділів збішуєть ся, його користи вже значно зменшують ся. »Хазяйське око«, яке давнїйше скрізь все бачило, заступає праця управителїв; тут потрібний великий капітал, який значно перевисшує засоби власника. Тодї виступають всї **некористні** сторони підприємства: залежність його від житя і здоровля власника. Випадкові обставини можуть викликати припинене підприємства, а заразом з сим тратить ся досьвід, який набув власник, служба і робітники тратять заробіток; або підприємство переходить на сина, який часто не надаєть ся до веденя справи.

Коллєктивні підприємства. Звідси виходить потреба коллєктивних підприємств; в богатьох галузях продукції можуть розвивати ся лише коллєктивно підприємства т. зв. **товариство.** Воно є нїби збільшеним особистим підприємством; в нїм лишають ся всї його характеристичні прикмети. На чолї товариств стоїть **кілька осіб, які мають рівні права і в рівній мірі відповідають за підприємство,** як і особистий підприємець, відповідають всїм своїм майном за зобовязаня товариства. Та інакше і бути не може. Лише обмежена відповідальність дає всїм учасникам підприємств право доглядати за всїма справами товариства, скрізь мати рішаючий голос. Саме такий догляд, такий постійний вплив на хід справ підприємства і істнує в товаристві. Число учасників звичайно є велике, істноване самого товариства залежить від осіб учасників, зі смертю або виступленем яких воно часто припиняєть ся, всї справи рішають ся одноголосно.

Такі товариства повстають вже в середновічну добу, як родинні підприємства. Родинне майно поміщувало ся в торговлї; спільники селили ся в ріжних торговельних осередках, а се давало їм спромогу розширювати торговлю, давало спромогу краще знати місцеві ринки (почт і телєграфів тодї ще не було,

так що купувати і продавати товари треба було особисто), красше знати торгові звичаї і мита, дуже неоднакові в кождій місцевости. І тепер товариство розвиваєть ся найкрасше там, де доростаючі сили беруть учать в підприємстві батька, і таким чином підприємство переживає людське житє і істнує також при дальшім поколїню; або-ж там, де служачий, що богато лїт робив в підприємстві, на якім воно часто тримаєть ся, стає співвласником, особливо, коли давний хазяїн старіє і сили його зменшують ся. В кождім разї товариство, даючи можність розширити капітал (в порівнаню з особистим підприємством, розложити роботу між кількома рівноправними учасниками без того, щоби найти управителїв, рівночасно вимагає цїлковитого довіря між спільниками. Бо кождий невідповідний вчинок, кожде надужите зі сторони одного спільника відбиваєть ся на всїх инших; отже кождий з них відповідає цїлим своїм майном за зобовязаня підприємства. Сим пояснюєть ся, чому товариства легко розвязують ся. Німецька статистика показує, що число таких товариств не зростає; що року повстає певне число їх, але приблизно таке саме число перестає жити.

Командитові товариства (товариства на вірі). Поруч явного товариства, (дїйсного товариства), ми знаходимо в середновічній торговлї також инші товариства. Купець, їдучи в далекі країни, бере з собою товари, що належать до инших осіб, або-ж грошевий капітал, який він дістає від сих осіб; по повороті купця зиск на певних підставинах ділить ся між усїх учасників. Коли-ж подорож була нещаслива, коли корабель або товари загинули в наслїдок бурі або нападу розбійників, були захоплені чужими властями, учасники тратять капітал, який вони передали купцеви. Так повстали дві характеристичні особливости сеї форми підприємства. З одної сторони в підприємстві через свої капітали бере участь кілька осіб, а підприємство веде, закуповує товари і продає їх одна особа — трактатор або капітан, як він зветь ся в італїйському праві. А з другої сторони особи, які доручили йому свій капітал, відповідають лише в межах свого капіталу; що найбільше, вони можуть стратити його.

З тих товариств, що повстали в середновічній морській

торговлї (в Італії), розвинуло ся сучасне **командитове товариство:** воно має **явного спільника** (або кілька явних спільників), який кермує всім підприємством і відповідає за нього своїм всім майном, і має одного або кілька таких спільників, вкладчиків, **командитистів, які містять свій капітал, але не беруть чинної участи в підприємстві.** Вони дістають певну частину зиску і поносять страти в **межах своєї вкладки до товариства** — лише за розміри вкладки обмежуєть ся відповідальність тихих спільників. Ся форма товариства дає можливість особам, які не хотять або не мають можности брати участь в підприємстві власною працею, обмежувати ся лише на вложені капітали, відповідаючи лише в певних межах за підприємства, в противенстві до всїх учасників дійсного товариства, відповідальність яких є необмежена і розтягаєть ся на все їх майно. Вкладчик не бере участи в рішаню справ і не може контролювати дійсних спільників, яким передає свій капітал.

Одначе тут вже нема сполученя в одній особі або в тих самих особах і провідниках підприємства і особи, яка дістає з нього весь зиск, як се ми бачимо в особистім підприємстві кермує дійсний товариш, а зиск (і страти) ділять ся між ним і товаришами на вірі. Чим більшою є та частина капіталу, яка належить до товаришів на вірі, тим менше заінтересований в результатах підприємства дійсний товариш, що ним кермує, тим менше значінє має для нього розмір зиску підприємства або величина страти підприємства; тим меншою є його пильність і тим лекше зникає звязь між веденєм справи і одержуванєм з нього користи. Справами кермують лише дійсні товариші, а зиски підуть переважно на користь инших товаришів на вірі.

IV. Акційні товариства. Коли дійсні товариства зовсїм зникають, і все підприємство складаєть ся з самих товаришів на вірі, відповідальних лише в межах своєї вкладки, свого удїлу, тодї повстає акційна спілка або товариство на удїлах. Акційне товариство одержало свою назву від **акцій—удїлів,** однакового розміру, з яких складаєть ся капітал підприємства (акційні капітали). Кождий учасник **ризикує лише в межах вартости акції;** що найбільше він може стратити її. Від акції він дістає річно певний зиск (дивіденду), який залежить від ходу під

приємства; він може кождої хвилї вийти зі складу товариства, продавши свої акції, які обертають ся на ринку, як кожді товари. Поруч акційного капіталу часто істнує ще облїґаційний капітал. Потребуючи нових засобів, акційне товариство випускає довжні листи або облїґації; власники сих довжних листів дістають наперед умовлений процент, незалежно від ходу підприємства. Таким чином власники довжних листів не є учасниками підприємства або його власниками, як акціонери, лише кредіторами товариства, які позичили йому свої гроші.

Акційні товариства в попередні віки. Акційні товариства повстають в XVII. ст. в области заокеанської торговлї. Вони мали великі привілеї: мали виключне право торговлї з певними краями, право будувати в кольоніях міста і кріпости, часом право бити монету, судити кольоністів, іменувати для них урядників.

Такі великі привілеї мали особливо східно-індійська нідерляндська компанія і східно-індійська компанія; се були нїби зовсїм самостійні держави, незалежні від Нідерляндів і Анґлії. Одначе не зважаючи на ті широкі права, величезна більшість компаній ледви [illegible], давали дивіденду лише протягом кількох лїт і скоро [illegible] свою діяльність. Абат Морілле, що писав в половині XV[illegible] каже, що 55 акційних товариств заснованих в лїсних країнах Европи від 1600 року через лихе веденє справ мусїли звинути свою діяльність.

Тому в другій половині XVIII. ст. відношенє до них було дуже відмовне. Адам Сміт думав, що вони не можуть істнувати без монополю, себ то без виключного права торговлї з тими чи иншими краями, значить, на його думку, вони не здатні до того, що виконують особисті підприємства або дійсні товариства. Причина сього лежить в тім, що більшість акціонерів не розуміє в дїлї ,а директори компанії не заінтересовані в добрім веденю справи, як се є в дійснім товаристві, де учасники його пильнують свого власного капіталу. Сим пояснюєть ся лихе господарство директорів: великі видатки, лихе виконуванє своїх обовязків. Одначе Адам Сміт признає, що в деяких галузях господарства заснованє таких компаній є корисне: се там, де чинности підприємства однородні, де вони роблять ся на під

ставі певних, наперед установлених приписів. Такий характер, на думку Сміта, мають банкові і асекураційні товариства, будова і удержуванє каналів, будова водопроводів по містах.

Акційні товариства в XIX. ст. Дійсно, акційні товариства довгий час були виїмковим явищем, їх засновували лише для здійсненя особливо тяжких задач, які вимагали особливо великого капіталу. Ще в 20 рр. XIX. ст. навіть в Анґлії, де економічне житє розвивало ся скорше, ніж на континенті Европи, ми знаходимо акційну форму підприємства майже виключно в тих областях діяльности, про які згадував Адам Сміт. Банки і асекураційні товариства основують ся в акційній формі, для будови мостів і каналів повстають акційні товариства. Розмір акцій був завсїгди дуже значний, число учасників (акціонерів) дуже незначне. Навпаки, в другій половині XIX. ст. акційні товариства не лише в Анґлії але також на континенті Европи останніми часами навіть у нас, стають загально поширеною формою підприємства. І далеко виходить за межі тих областий господарства, які давав їм Адам Сміт і його наслідники. Тепер коло одної чверти цілого анґлійського капіталу містить ся в акційних товариствах.

Користи акційних товариств. Акційне товариство в наші часи захоплює в свої руки всї ті области промислу, торговлї, кредиту, де підприємства не можуть заснувати один або кілька капіталїстів, де ціль можна осягнути лише тоді, коли з'єднаєть ся разом капітали цілої маси осіб. Кождому учасникови, що вкладає одну, часто дуже невелику частину свого майна, в спільну справу, акційне товариство дає дуже важні користи. Акціонер може дістати великий зиск при малім ризику і без особистої участи в підприємстві; він має можність брати участь з невеликими засобами в великих підприємствах; має спромогу кождої хвилї виступити з товариства, продавши свої акції. Даючи такі користи учасникам і полекшуючи злуку величезних капіталів, акційне товариство було протягом минулого століття підоймою того незвичайного поступу в области техніки, який є незвичайно характеристичним саме для XIX. ст. Там, де примінене нових машин і двигунів, будова зелїзниць і каналів, засноване великих банків і асекураційних товариств малоби пе-

решкоди, з огляду на розмір потрібних капіталів і велики ризико, там акційне товариство промостило дорогу, усунуло питаня про розходи і дало потрібний простір для почину талановитих людий.

Хиби їх орґанізації. Таким чином акційна спілка швидко розвиваєть ся, її хиби не перешкаджають сьому. Тимчасом їх хиби дуже великі — вони виходять з самого характеру сеї форми підприємства, з її орґанізації.

Акційне товариство має три орґани: висший орґан — **загальні збори акціонерів,** далї дирекція, яку вибирають сї збори і яка є виконуючим орґаном і нарештї **надзираюча рада,** яка доглядає за діяльністю дирекції.

Теоретично господарем сього підприємства є акціонер, отже до них належать акційні капітали, вони заінтересовані у зисках підприємства. Але практика дуже мало відповідає сїй теорії. Загальні збори акціонерів зовсїм не »панують«, не управляють, вони до сього зовсїм нездалі. Вони збирають ся раз на рік для вибору дирекції і надзираючої ради, для провіреня звіту і білянсу, вони складають ся з осіб, зовсїм незнайомих між собою, з осіб ріжних фахів суспільности. Загальні збори звичайно бувають нечисленно, виглядає так ,що люди, які вложили свій капітал в підприємство, не лише не беруть участи у його веденю, але навіть не контролюють як слїд тих, хто управляє сим капіталом. Дрібні акціонери занадто мало заінтересовані в підприємстві; дивіденда, яку дістають вони від акції, є для них лише незначно додатковим доходом до доходу від иншого підприємства, яке вони провадять самі, від особистого або дійсного товариства, від служби або свобідного фаху. Тому всї стараня, щоби акціонери брали участь в загальних зборах в більшім числї, нїдочого не ведуть. Тому загальні збори, які в теорії мусїлиби виявляти волю учасників, стають порожною формальностію.

Що до надзираючої ради, яка в теорії мусить з порученя акціонерів контролювати дирекцію, в часї між загальними зборами, вона також не робить своєї роботи. До неї вибирають ся звичайно особи, заінтересовані в підприємстві — представники великих банків, які брали участь в заснованю товариства,

вибирають ся часто свояки членів дирекції, і часто уся управа і догляд спочиває в руках одної або кількох родин, які старають ся недопустити до надзираючої ради сторонних осіб. Протягом богатьох місяців надзираюча рада зовсім не збирає ся і сходить ся лише для розгляду звіту і білянсу перед загальними зборами. Досвід показує, що коли надходить небезпека для товариства ,надзираючі ради звичайно нічого не роблять. Тай чи можуть вони взагалі що небудь робити, коли в Німеччині в 1901 році 70 осіб було членами надзираючих рад в 1184 товариствах ,себто кождий з них пересічно займав сю посаду в 17 товариствах, були й такі, що рівночасно були членами надзираючої ради в 30—35 товариствах. А Морган, відомий фінансовий діяч в Сполучених Державах був в 1906 році членом дирекції або ради в 5-ти банках, в 50 зелізничих товариствах, в трох корабельних підприємствах, 44 промислових товариствах.

Таким чином кінець кінцем се провадженє справ акційного товариства є в руках дирекції, яка розпоряджає всім без контролї, і від єї діяльности, а не від загальних зборів, залежить доля підприємства. Вона є не виконуючим органом товариства, як каже теорія, а »самим товариством«. Участь в товаристві полягає властиво в тім, що дирекції передаєть ся майно, щоби вона управляла ним і здобувала зиск. Одначе більша частина сього зиску іде в руки акціонерів, так що дирекція лише по части заінтересована в наслідках своєї діяльности. Особливо зле для акціонерів стоїть справа, коли пануюча ґрупа (з неї вибираєть ся управу) заінтересована далеко більше в иншім підприємстві, яке конкурує з першим, і де вони вложили більше капіталу. Тоді для них кориснійше буває пожертвувати то товариство, в яке вони вложили менше капіталу. В такім випадку вони умисно будуть зле провадити се підприємство, від чого потерплять всї инші акціонери.

V. Кооперативне товариство. Суть кооперації, її форми. До новійших орґанізацій, які розвинули ся доперва в половині XIX. ст. належать також кооперативні товариства або кооперації. Кооперація, в противенстві до всїх підприємств, які ми розглянули, є союзом **осіб,** а не капіталом; до того се союз **добровільний** — сим він ріжнить ся від ріжних банків, банків для

шляхти і т. д., які є становими організаціями; нарешті кооперація є союзом, що має в своїй підставі **рівність** всіх учасників.

Цілию кооперації не є, як в акційній спілці, дійсного товариства і т. д., здобутє зиску; вона має иншу ціль. В одних випадках кооперація має на меті сприяти красшим умовам **продукції** своїх членів, а в инших випадках зменшити їх видатки на домашнє **господарство.** — Кооперація з одної сторони старається ся підтримати ремісників, дрібних земельних власників; вона старається ся дати їм можливість користати з усіх вигод великого підприємства з ряду дрібних, де робітники є заразом також підприємцями. Або-ж кооперація має на мені зменшити видатки споживаня — дати дешевші предмети споживаня, особливо для робітників і дрібних урядників, дати їм дешевше помешканє, полекшити їм асекурацію житя або маєтку. З відси повстають кооперації трох родів: **1) кридитові, 2) продукційні, 3) споживні** (гуртове набуванє товару і продаж його на подріб своїм членам), до яких прилучують ся будівельні і асекураційні кооперації. Продукції кооперації також ділять ся на: а) товариства для закупів, б) товариства для збуту, в) товариства продукційно - помічні (достарчуванє знарядів і машин), г) товариства продукційні в тіснім розуміню слова, які лучать всю продукцію; всї сї товариства можуть бути або рільничими або промисловими.

Цїли кооперації. В усіх сих випадках, чи полекшує кооперація продукцію, чи зменшує видатки домашнього господарства, вона робить се одним, характеристичним для неї способом — виключає, усуває певні елементи в господарському житю Кредитова кооперація провадить боротьбу проти кредитового або лихварського капіталу; вона дає своїм членам дешевий і вигідний кредит, так що їх вже не може визискувати капітал. Товариство для закупів і споживне товариство усувають дрібного купця; вони набувають гуртом по дешевій ціні ріжні предмети, потрібні для ремісників, насїнє і штучні погної для рільників, споживні річи для робітників, і таким чином заощаджують весь той зиск, який довело ся би заплатити дрібному купцеви. Обминають купця також товариства для збуту, бо вони збувають вироби або продукти своїх членів безпосе-

редно споживачам, або безпосередно вивозять їх за границю. Нарешті продукційна кооперація в тісному розуміню сього слова, витворюючи велике підприємство, де працюють і провадять справу самі її члени, бореть ся проти промислового капіталіста, фабриканта, йде на користь кооперації робітників.

Продукційні товариства. Кооперативний рух почав ся з найтяжшої форми кооперації, з тих кооперацій, які мусіли би бути вінцем діла, результатом многолітного досвіду — з продукційних кооперацій в тіснім розуміню сього слова. Сї кооперації мали на меті скасувати найману працю, повернути робітника в підприємця. У Франції і Англії появили ся кооперативні робітні ювілерів, складачів, пекарів. Вони здійснюють, казав один французький письменник, ідеали свободи, рівности, братерства, які проголосила французька революція. Братерство виявляло ся в тім, що всї брали участь в праці, рівність — в рівних правах учасників і свобода — в праві їх вибирати по своїй волї провідника підприємства. Одначе сї кооперації були недовговічні: вони гинули через брак капіталу, брак збуту, брак торговельних відомостий у учасників підприємства, нарешті через брак карности. На скількиж продукційні товариства не загинули, вони зміняли свій характер. Вони ставили підприємства, дуже далекими від кооперації: поруч небогатьох власників підприємства ,давнїйше кооператорів, до яких належав капітал і які провадили підприємство, були в нім численно найняні робітники; сї робітники не були членами товариства, лише звичайними робітниками, як і в кождім иншім підприємстві.

Споживні товариства. Далеко кращими показали ся кооперації другого роду — **споживні товариства.** Початок споживним товариствам зроблено в Англії: в 1844 р. 28 ткачів міста Рочдель, визискувані місцевими купцями, рішили для зменшеня своїх видатків заснувати кооперативну крамницю. Вони зібрали між собою невелику суму гроший, наняли помешканє, купили невеликий запас товарів і взяли ся до нового діла. Від самого початку сї »чесні рочдельські піонїри«, як їх потім почали називати, встановили ті прінціпи своєї діяльности, завдяки яким англійська кооперація так пишно розвинула ся .Сї прінціпи такі: товари продають ся лише за **готові гроші,** бо прода-

жа на кредит позбавляє кооперацію потрібного оборотного ка піталу і веде її до загину. Далї, товари продають ся по гуртовій, але по звичайній цінї; нарештї ріжниця між гуртовими і звичайними цінами розділюєть ся при кінци року між учасників, але не відповідно до числа уділів, лише відповідно до **величини покупок.** Продажа по звичайних цінах показала ся дуже добрим способом для нагромадженя заощаджень; а розділ зиску відповідно до величини покупок змушував кождого робити всї свої закупи в споживній крамницї, бо коли-б зиск розділював ся відповідно до числа уділів, тодї учасники моглиб нїчого не купувати в своїй крамницї і всеж мати дохід від уділу.

З маленької крамницї рочдельських піонїрів поволи повстала та блискуча будова анґлїйської кооперації, яку ми знаходимо там тепер. В 1907 р. було в Анґлїї понад 100 споживних товариств, які числили 2½ мілїона членів; коли допустити, що число заінтересованих осіб виносить 8½ мілїонів, ми будемо мати, що споживча кооперація охоплює пяту частину цїлого анґлїйського населеня. За час свого 50-лїтного істнованя сї товариства заощадили своїм членам коло 4½ мілїярда корон. Вони почали крім продажі товарів займати ся ще й иншими справами: почали будувати доми для своїх членів; з таких домів, куплених »при помочи їдженя«, себ то із зисків від покупок, в деяких містах повстали цїлі »кооперативні улицї«.

Товариства для гуртового закупна товарів. Далї повстали кооперативні товариства для гуртового закупна товарів які мають на метї достарчати товари поодиноким споживчим товариствам, купуючи їх в великій скількости з перших рук. Тепер такі товариства мають свої великі торговельні контори, свої пароходи, свій власний банк свої плянтації чаю на острові Цейльонї і т. д., вони лучать окремі споживні товариства в окрему цїлість.

Але розвиток не спинив ся на сїм. Як при поодиноких товариствах, так і при товариствах для гуртового закупна товарів, заведено робітнї і фабрики, які достарчують коопераціям потрібні для них товари. Тим чином удало ся з'орґанїзувати також продукцію, лише не безпосередно, як се спочатку думали зробити продукційні кооперації, про які ми вже згадували

висше, а на ґрунті **орґанізованого споживаня.** Промислові підприємства, які засновують споживні товариства, вироблюють предмети не для ринку, а безпосередно для споживачів; вони усувають не лише купців, як се робить споживне товариство, але також підприємців.

Сільсько-господарські товариства. Новійшим родом кооперації є сільсько-господарські товариства. Найважнійшим я вищем в области розвитку сільського господарства в останній четвертині XIX. ст. безперечно є поширене серед сільського населеня думки про кооперативну орґанізацію. Се населене, про яке досї думали, що воно є дуже нерухливе і не любить нових думок, починає розуміти спільність своїх інтересів, починає розуміти, що лише спільними силами можна бороти ся за красше житя. І дійсно скрізь по всій Европі, особливо в останні два десятилїтя, ми бачимо величезний, просто великанський зріст сільсько-господарських товариств. Вони повстають кождого року тисячами, сполучують мілїони господарств і десятки мілїонім сільсько-господарського населеня, роблять многомілїярдові обороти.

Так наприклад в Німеччині є тепер 22 тисячі кооперативних сільсько-господарських товариств, які числять кого двох мілїонів членів; їх річний оборот виносить коло ляти мілїонів корон. Ще далї пішла Данія, яку слушно називають »перлиною сільсько-господарської кооперації«; там майже нема господарств, або сільсько-господарських підприємств, які не належать либо до кооперативної орґанізації. У Французів також сільсько-господарські кооперації розвивають ся добре. Кождий знає, що остатними десятилїтями в Галичині а останніми роками на Україні російській кооперації теж дуже зростають.

Кооперативна орґанізація продукційного споживаня. Почавши з орґанізації сільсько-господарського кредиту, кооперація дістала ся потім і в инші области сільського господарства. Насамперед вона дістала ся в области закупна, потрібних в сільськім господарстві предметів — штучного погною, корму для худоби, насіня знарядів і машин. Се **кооперативна орґанізація продукційного споживаня.** Давнійше дуже тяжко було достачувати селянським масам всї сї частини сільсько-господарсько

го капіталу. Сї предмети доходили до споживачів не інакше, як через руки богатьох посередників, які достарчували населеню продукти лихої якости, підроблені і за незвичайно дорогу ціну. Поодинокі сільські господарі не могли дістати доброго товару і впливати на ціни. Але се змогли зробити, коли злучили ся в кооперативні товариства. Сї товариства усувають посередників і мають змогу купувати по дешевій ціні добрий і не підроблений товар.

Кооперація для збуту і для перерібки сільсько-господарських продуктів. Рівночасно з товариствами для закупна швидко зростають кооперації для збуту і для перерібки сільсько-господарських продуктів. Істнують кооперації для збуту молока, яєць, збіжа, сьвіжих овочів. Ще більшу вагу мають ті кооперативні організації, які збувають не сирі, але перероблені продукти; вони засновують для сеї цїли кооперативні молочарні, винниці, товариства для виробу консервів з овочів і т. д. В сім випадку вже сама продукція має кооперативний характер хоч підприємство і не належить до робітників, які в нім працюють (сим воно ріжнить ся від продукційних кооперацій). Наприклад, в малесенькій Данії в 1904 р. було 700 кооперативних товариств для збуту яєць, а число молочарень перевисшувало тисячу, себ то кожда громада мала кооперативну молочарню. Сї товариства, які при виробленю масла уживають найкрасших машин, лучать ся в три могутні союзи, які тримають в своїх руках майже весь вивіз данського масла за границю. Так само в Німеччині, хоч там кооперативні молочарні істнують ще дуже не довго, вони вже починають брати верх над приватними підприємствами сього рода: в 1906 р. в Прусах кооперативні молочарні виносили 60% загального числа, в Віртемберзі [illegible]. В Росиї в західнім Сибірі в 1908 р. числило [illegible] 500 кооперативних молочарень з 120 тисячами членів; коло [illegible] сибірського масла виробляєть ся в кооперативних молочарнях. Треба ще зауважати, що скрізь сільсько-господарська кооперація широко захоплює дрібні і середні верстви селян: у Франції, в Бельгії і Швайцарії в молочарнях на кождого члена припадає пересічно 2—3 корови, себ то учасниками є дрібні сільські господарства.

Як велике є народно-господарське значінє таких кооперацій, можна бачити з отсих цифр. Досліди в Англії виказали, що з 24 сотиків, які платить споживач за овочі, продуцент дістає лише 4 сотики; за фунт масла селяни дістають коло корони, а покупці платять за нього по 2 корони; ціла ся ріжниця між ґуртовою а звичайною ціною іде в кишені посередників — купців. Власне сї страти споживачів усуває кооперація для збуту продуктів.

Ріжниці між сільсько-господарськими і промисловими кооперацiями. Такий швидкий зріст сільсько-господарської кооперації і до того в той час, коли кооперативні товариства в области перетворюючого промислу не прищеплюють ся — очивидно не є випадковим. Очивидно, в области сільського господарства істнує потреба кооперативної орґанізації, очивидно в сьому напрямі істнує основна ріжниця між сільським господарством і ремісничою продукцією.

Сомбарт вказує на ту обставину, що в области ремісла користи, які дає кооперативне сполученє, не виступають так виразно, як в сільськім господарстві. »Дрібний сільський господар, що купує насінє і погної не у купця, а від товариства за пів ціни, продає молоко при помочі кооперативної молочарні на таких самих корисних і вигідних для нього умовах, як се робить його сусід, великий земельний власник, має далеко більшу користь з участи в кооперативнім товаристві, ніж ремісник, який і перше купував сирий матеріял на гурт на відносно добрих умовах і вироби якого, коли їх виставити в кооперативнім складі, ще не можуть вважати ся за продані. Далї, продукти, що виробляють ся в сільськім господарстві, мають однородний характер, і тому далеко більше надають ся для спільного набуваня і збуту, ніж сирий матеріял і вироби в области ремісла. Кождий фунт насіня або погноїв певної сорти має такий самий характер, як і другий фунт: навпаки, дерево або скіра, яке обробляє ремісник, зовсім не однакові; кожда дошка, кожда окрема скіра ріжнить ся від иншої. З приводу молока, яке виробляє кооперація, особливо коли молоко оплачуєть ся на вагу, не можуть повстати такі суперечки, як з приводу неоднаковости меблїв або обуви що до якости«.

Всї сї обставини випливають одначе з одної основної ріжниці між сїльським господарством і дрібним перетворюючим промислом. Вона полягає в тім, що сїльське господарство, незалежно від того, чи буде се велике, чи дрібне підприємство, завсїгди продукує, як і фабрика, масові продукти для масового збуту. Вона працює для широкого ринку, цїни продуктів установлюєть ся на світовім ринку. Інакше стоїть справа з ремислом і з домашним примусом: їх продукція має індівідуальний характер, залежить від зручности поодикого ремісника і від вимог того, хто робить у него замовленя. Працюючи для певного круга осіб, ремісник бачить в иншім ремісникy свого конкурента. Ремісники, яким робота йде добре, не потребують кооперації, а тим ремісникам, яким є зле, вони не мають підстави помагати, бо се їх конкуренти. Тимчасом сї нещасливі ремісники самі не мають спромоги допомогти собі, не мають потрібних засобів для отвореня здатної до розвитку кооперації. В тім проявляєть ся ще друга причина того, чому промислові кооперації не розвивають ся, друга ріжниця між ремеслом і сїльським господарством. Дрібне селянське господарство є цїлком здатним до житя елементом в сучаснім господарстві, його не витїснює велика продукція. Кооперація лише скріплює його положенє; ідея кооперації в приложеню до сїльського господарства є не менше великим відкритєм, ніж нові способи продукції. Навпаки ремесло в більшости випадків є перестарілою формою промислу, який витїснює фабрика і кооперація не може його підтримати; вона не може зробити здатними до житя всї ті елементи в области ремісла, які не знаходять собі заробітку і яких є занадто богато в порівнаню з істнуючим попитом на їх вироби.

VI. Державні і міські підприємства. Адам Сміт відносив ся відмовно до акцийних товариств з тої причини, що ся форма гуртового підприємства по своїй орґанїзації наближаєть ся до державного підприємства, себ то до такого підприємства, яке провадить ся в інтересах державного скарбу при помочи урядників. Коли в ті часи уважали за нездалі ті підприємства, які лише наближають ся своїм характером до публичних підприємств (державних, міських і т. д.), то тим більше уважали

за нездалі самі сі публичні підприємства. »Урядник є лачим, казав один видатний англійський державний діяч в кінці XVIII. ст., бо він не заінтересований в наслідках справ; тому державне підприємство завсїгди дає гірші наслїдки, ніж таке саме приватне підприємство; догляд за їх діяльністю зі сторони парляменту або мігістратів нї до чого не веде«.

Але вже Джон Стюарт Міль, відомий англійський економіст і письменник, який тримав ся поглядів Адама Сміта, не признав в певних випадках потреби державних і міських підприємств — міські ґазівні, водопроводи, державні зелїзниці. Бувають випадки, коли певна галузь продукції, наприклад освітленя міста або зелїзниці, знаходять ся в руках небогатьох підприємців, які мають концесію на веденє таких підприємств. Вони роблять між собою умову і таким способом підвисшують ціну; в такім випадку красшим є монополь держави або міста, ніж монополь приватних осіб, бо тоді зиск йде до скарбу або до каси міста, себто витрачуєть ся в інтересах всього населеня.

Але є ще инший випадок, коли публичні підприємства є потрібні — там, де мова йде про підприємства, що мають загальну користь на цїли: достарчуванє здорового мяса і т. д. Бажаючі дати населеню ті або инші продукти по дешевій цїні, доступні для низших кляс населеня, наприклад установлюючи дешеву плату за уживанє ґазового світла, за їзду зелїзницею і т. д., держава або місто можуть в противенстві до приватних підприємств, зректи ся зиску і покривати лише видатки на веденє справи. Коли до сього ще додати, що урядники, принайменше на заході, тепер вже не такі, як вони були 100 лїт тому — то стане зовсїм зрозумілим той розвиток державних, особливо міських (комунальних) підприємств, який ми бачимо в останні десятилїтя.

Державні підприємства. Тепер в руках держави скрізь є виріб монети, почта і телеґрафи, а звичайно (в Анґлії і Америці сього нема) ще й зелїзниці. Сї підприємства є монополем держави і провадять ся звичайно таким способом, щоби покривали ся лише видатки. Одначе зелїзниці, в Прусах наприклад, дають тепер коло 800 мілїонів корон річно чи-

стого зиску. Ми знаходимо також инші державні монополї: в Росії істнує монополь на виріб і продаж спірту, у Франції і Австрії — тютюн; але се вж ескарбові монополї, себто їх введено не для усуненя приватних підприємств, не для того, щоби населенє мало красші і дешевші продукти, а лише для того, щоби державний скарб мав можливо більші доходи.

Міські підприємства. Далеко більше від державних поширені міські, або **муніціпальні** підприємства. Тут розвиток ішов послїдовно, від заспокоєня одних, найбільше пекучих потреб, до других, що стояли на другім місци .Найскорше появляються міські водопроводи (в Анґлії вже в першій половинї XIX. ст.), себто місто бере в свої руки заспокоєнє найважнїйшої потреби не лише поодинокого чоловіка, але цїлого населеня. Далї, воно достарчує здорове мясо — заводить міські бійниці (різниці) і ятки для продажі мяса. Ще пізнїйше заводять ся міські підприємства для освітленя міста (з початку ґаз, а потім електричність) і будують трамваї. Нарештї останнїми роками міста починають брати на себе обовязок достарчувати населеню пожиги, заводять пекарнї, продають молоко, рибу і т. д

Ось як говорить про діяльність сучасних анґлїйських міст в области міських підприємств один дослїдник анґлїйської самоуправи. »Місто дає всїм своїм мешканцям чисту воду, воно освітлює улиці і доми мешканців, опалює ґазову кухню горожанинана, порушує його вінду і дає йому телефон. Воно возить його головними улицями до маґістрату, де горожан бере участь в міській управі, возить його до міської лазнї. міського музею, до міських парків, воно навіть пере його білє. Коли вмирає мешканець міста, місто ховає його на міськім кладовищу і ставить на його могилї на бажанє його родичів або звичайний хрест, або розкішний памятник«.

Які причини викликали заведенє міських підприємств? Заведенє міських підприємств скрізь викликали ті самі причини. З одної сторони приватні спілки, що мали концесії, або бороли ся між собою, або робили між собою умову дїлити місто на части і підвисшувати цїни за воду, за ґаз і т. д. При сьому бували численні процеси між містом і приватними спілками з приводу прав, які мають спілки. Особливо відомою є т. зв. боротьба між ґазом і електричністю, коли спілки для достарчува-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

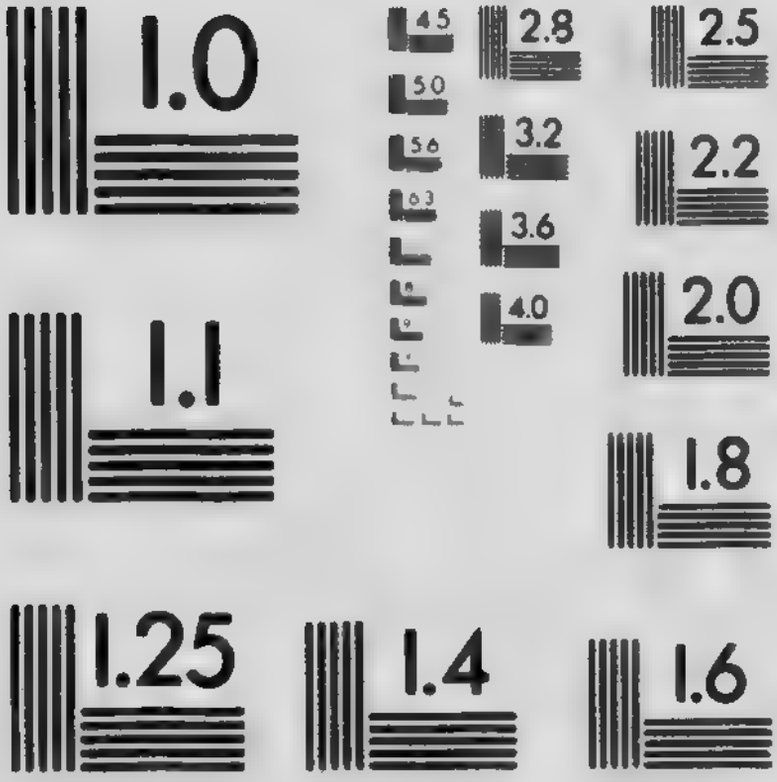

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

ня ґазу противили ся заведеню електричности, бо казали, що освітлене є їх виключним правом. Рівночасно приватні підприємства не робили ніяких технічних поліпшень, не дбали наприклад про розвиток трамваєвого руху, не робили потрібних направ, не збільшували числа ваґонів і т. д. В усіх сих випадках міста почали викуповувати приватні підприємства, і наслідки показали ся добрі. Старе обвинуваченє публичних підприємств, що вони мало рухливі, не потвердили ся. Так само хибною показала ся думка, що вони не будуть робити потрібних поліпшень. Коли в одних випадках міста викуповували приватні підприємства, які вже істнували давнійше, в других випадках вони заводили зовсім нові підприємства в таких областях господарства, куди не важили ся іти приватні товариства; так се було наприклад при запровадженю електричного освітленя.

РОЗДІЛ VII.

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ПРОДУКЦІЇ.

І. Цехи і біржі. Коли підприємство виділюєть ся з громадської орґанізації господарства, вплив громади в области продукції не припиняєть ся. Продукція відділила ся від споживаня ,її провадять учасники підприємства на своє ризико; громада не бере в ній участи і не користає з її зисків. Та все-ж громада установляє умови продукції; кожде підприємство мусить підлягати тим приписам, які виробить громада. Таким чином почин окремого підприємства або підприємців в гуртовім підприємстві є обмежений. Поодинокий сільський господар, ремісник, купець мусять підлягати певним приписам.

Сільська громада ще в середні віки і потім аж до кінця XVIII. ст. установлює, які ростини має кождий селянин обробляти і в якім порядку; вона призначує час для сівби і жнив, виробляє приписи для уживаня пасовиск, ліса іт. д. Так само ремісниі **цехи** в середні віки реґульовали спосіб продукції з технічного і економічного погляду. Кождий ремісник виробляв свої вироби самостійно, при помочи своїх знарядів і інструментів; він сам збував свій продукт споживаючи на своє ризико. Але все се робило ся з певними обмеженями. Цех наказував, я-

кого матеріялу мусить кождий ремісник уживати, якого розміру і ваги він мусить виробляти продукти. Цех установляв ціну, низше якої ремісник не міг продавати свій товар, щоби не робити конкуренції своїм товаришам. Цех обмежував число учеників і підмайстрів, яких міг тримати кождий майстер, щоби не допустити таким чином до повстаня великих підприємств. В торговлї цехови відповідала **біржа** (ґільда), в склад якої входили в середні віки купці кождої місцевости. І тут кождий купець купував і продавав товар самостійно. Але біржа уставляла умови для торговельної діяльности кождого купця. Біржа установляла якість і скількість товарів, спосіб закупна і продажі, установляла ціну, якої мусїли тримати ся всї члени біржі.

Державне управлене продукції. Богато з сих орґанїзацій, які обмежували діяльність кождого окремого підприємства, дійшло аж до кінця XVIII. і початку XIX. ст. Одначе по своїй суті і самі орґанїзації і заходи, які обмежували діяльність підпріємств, постепенно значно змінили свій характер. В XVII. — XVIII. ст. сї заходи виходили вже не від союзів, до яких належав підприємець, а від привительства: се вже було не громадське, а **державне управильнене** продукції. Коли почали повставати нові форми промислу — домашний промисл і фабричний, — то підприємцї, гуртівники і власники фабрик вже не належали до цехів, і їх діяльність управлювала сама держава. Так само держава виробляла приписи для діяльности великих торговельних підприємств. Нарештї держава почала втручати ся до цехового ремесла і сїльського господарства.

Привілейовані фабрики і торговельні підприємства. Державне управлене господарського житя йшло в ріжних напрямах. Наприклад не кождий міг завести фабрику, на се він мусїв дістати окремий привілей, в якім були означені права власника. Він міг виробляти лише певні продукти і то певної якости або в певній скількости, мусїв навчати певне число робітників. Він мав окремі полекші, бо держава давала йому позичку або будинки для фабрики. Мало того, нїхто инший не міг виробляти тих самих товарів. Монопольний характер мали також заокеанські акційні товариства XVII. — XVIII. ст.; наприклад правительство Нїдерляндів лише східно-індійській компа-

нії дало право торгувати з Індією і всіма країнами на схід від рога Доброї Надії. В Росії, за царюваня Єлесавети повстав цілий ряд торговельних спілок — перська, каспійська, для торговлї з Хівою і Бухарою, царгородська для торговлї з Туреччиною; всї вони мали виключне право торгувати з відповідними країнами.

Правительство означило також спосіб продукції. Наприклад у Франції за часів міністра Кольбера правительство означувало, якої довжини і ширини мають бути матерії з вовни, якої ваги мають бути шовкові панчохи мужеські і жіночі. Втручуванє держави доходило до того, що правительство змушувало купців купувати товари, які виробляли державні і приватні фабрики в даній місцевости, коли купці могли купувати ті самі товари в инших місцях далеко дешевше, або коли вони не знаходили покупців для сих товарів, правительство змушувало також населенє носити певні матерії, щоби новозаснованї фабрики мали збут, змушувало ховати небіщиків в убраню з вовни.

Рівночасно істнували далї ремісничі цехи, які дуже обмежували доступ до себе, і заразом бороли ся за свої привілеї. Наприклад в Прусах столяр не мав права уживати при виробі меблїв зелїза, бо се було привілеєм другого цеху, коваль не міг виробляти потрібних йому цьвяхів, а пекар немав печи тїсточок. Цехи провадили постійну боротьбу з великою продукцією, наприклад з фабриками, які почали виробляти рукавички або капелюхи з вовни — отже виріб предметів з вовни був привілеєм окремого цеху. Таким чином сї привілеї перешкаджали всякому поліпшеню технїки, всяким новинам в области продукції.

II. Свобідна конкуренція. Всї сї обмеженя вже з кінцем XVII і на початку XVIII ст. почали викликати протести. Новий напрям економічної науки почав вимагати усуненя всякого втручуваня, допущеня свобідної конкуренції. Потрібна цілковита економічна свобода, скасованє всяких обмежень, привілеїв і монополїв, бо вони дають сильнїйшим власть над слабшими. Кожде втручуванє держави або непотрібне, бо житє само витворює природний порядок, або воно шкідливе, коли має на увазї змінювати сей природний порядок. Законодатне

управильнене господарського житя — так учили фізіократи, є гнетом, воно нічим не ріжнить вя від убійства або навіть від державної зради. Сього погляду тримав ся великий поборник свобідної конкуренції Адам Сміт. Його твір »Про богатства народів«, що появив ся в 1776 р., цілковито перенятий тою думкою, що для загального добробуту найкрасше дати кождому спромогу робити свої інтереси бо **кождий чоловік, змагаючи до осягненя особистої користи, рівночасно вибирає таку дорогу, яка є найкориснійшою для всього населеня.** В сім випадку повстає конкуренція між усіма, хто витворює або збуває той чи инший товар, повстає та боротьба, яка змушує кождого можливо дешевше і красше витворювати і збувати свій товар, а се дуже добре забезпечує інтереси суспільности.

Під впливом ідей фізіократів і Адама Сміта від початку XVIII ст. скрізь, в одних країнах скорше, в других пізнійше, зникає втручуванє держави. Ще більше ніж торговля потребував свободи великий промисл: при істнованю приписів про число челядників, про те, скілько можна виробляти товарів і т. д. він зовсім не мігби розвивати ся.

В чім виявляєть ся економічна свобода? Система **свобідної конкуренції** або **економічної свободи** виявляєть ся в істнованю цілого ряду свобід, які всім і кождому забезпечують **можливість працювати в области економічного житя по своїй волї.** 1). Свобідна конкуренція виявляєть ся в **свободі вибирати занятя;** кождий має право вибирати занятє, яке схоче, який схоче промисл, який схоче фах, відповідно до свого уподобаня. Істнують деякі виїмки, коли треба мати дозвіл (концесію) для того, чи иншого промислу, наприклад потрібна концесія на аптику, шинок і т. д. **2). Свобода руху.** Кождий має право жити де схоче, кождий має право їздити з одного місця в друге без всяких перешкод. **3). Свобода продукції** В наші часи кождий може виробляти річи, які схоче; істнують лише деякі обмеженя, щоби запобічи підроблюваню продуктів. **4). Свобода заключуваня умов.** Кождий має право продавати товари, наймати робітників і т. д. на підставі добровільної умови; як виїмок лише міста мають право установлювати ціни на деякі річи споживаня. Не є виїмком установленє такси на такі товари, яких продукція допускаєть ся лише на підставі концесій,

які видають ся в обмеженій скількости; такою є такса аптикаря, такса нотаріяльна і т. д.

Вплив свобідної конкуренції. Конкуренція має велике значінє для розвитку господарського житя. Вона робить дари природи доступними для всїх і кождого, дає споживачам добрі і дешеві товари, — казали економісти першої половини XIX. ст. Хто відкидає конкуренцію, каже Міль, той не хоче бути таким пильним і зручним, як кождий инший конкурент. Дійсно конкуренція збільшує енергію кождого, його працю, його відповідальність: атже наслїдки залежать виключно від нього самого, і він стараєть ся осягнути цїль скорше і красше, нїж инший, з якими йому доводить ся конкурувати. Конкуренція се батіг, який підганяє кождого, конкуренція сприяє розвиткови технїки, великої продукції, найкрасшої організації підприємства.

Відємні сторони конкуренції. Одначе незабаром економісти почали звертати увагу також на відємні сторони свобідної конкуренції. Вони слушно вказували, що конкуренція, се боротьба на житє і на смерть, в якій сильнїйші нищать слабших. Особливо різко кидало ся в очи, що велика продукція випирає дрібну, що фабрика нищить ремесла. Французький письменник Люї Блян вказує на те, що конкуренція означує дешевість, але »дешевість, се та ломака, якою богатий продуцент побиває убогого; дешевість, се та засїдка, в яку спритний спекулянт заманює працьовитого дрібного витворця; дешевість, се вирок смерти для фабриканта, який не має спромоги купити дорогої машини, якої уживає його конкурент«. Се очивидно сумні, але конечні наслїдки конкуренції, і коли вони руйнують поодиноких людий, то з народно-господарського погляду їх ледво чи можна назвати відємними; від такої боротьби, в якій велика продукція побиває дрібну, підприємства недосконалі припиняють свою діяльність, людськість як цїлість виграє, а не тратить.

Але деякі письменники ідуть ще далї: Конкуренція вбиває конкуренцію, кажуть вони, і веде кінець кінцем до монополю, дешевість веде до дорожнечі. Кождий капіталїст, каже Марс, убиває богатьох капіталїстів, і таким чином природний хід розвитку веде до з'осередженя капіталів в небогатьох ру-

ках. При свобідній конкуренції мусить бути одно з двох. Або найсильнійші капіталісти перемагають всїх инших; або суперники роблять між собою угоду — замість війни приходить договір, союз і тодї конкуренція також зникає. Дійсно, останнїми десятилїтями повстали такі союзи, але вони лише обмежили свобідну конкуренцію, а не знищили її.

III. Орґанїзації підприємців. Змаганє до усуненя безпощадної боротьби привело до повстаня союзів підприємців. Сї союзи мають ріжні форми. Або се бувають тимчасові злуки, умови купців, щоби підняти цїни на який небудь товар, закупивши всї запаси його — такі союзи звуть ся **корнерами** або **рінґами.** Вони були відомі також в попередні столїтя і особливо уживали ся при скуповуваню збіжа. Навпаки, т. зв. **конвенції** вже мають промисловий характер, але вони відносять ся лише до менше важних справ в діяльности підприємства; вони установлюють, який опуст можуть робити фабриканти певної галузї продукції, на який час вони можуть кредитувати товари і т. д. Далеко далї ідуть орґанїзації, які звуть ся **синдікатами** або **картелями;** вони обмежують до певної міри самостійність учасників в **области збуту;** синдікати — се явища новійшої доби господарського житя. Бажаючи зменшити конкуренцію, синдікати або означують цїни на товари, які продають їх члени-підприємцї, або установляють розмір продукції кождого підприємця, щоби запобічи надпродукції і зниженю цїн, або роздїлюють між собою области для збуту товарів. Нарештї вони йдуть ще далї — скупляють збут в одних руках; вся продукція учасників синдікату йде до центрального бюра продажі, так що поодинокі підприємства зовсїм не мають права збуту.

Коли нарештї робить ся останнїй крок, коли поодинокі підприємцї тратять свою самостійність не лише в области збуту, але також в области **продукції** тодї повстає **трест.** В тресті всї поодинокі підприємства зливають ся в одно величезне, спільне підприємство. Поодиноких підприємців нема, вони стають нїби акціонерами одного великого підприємства, з якого одержують дивіденду відповідну до величини вложеного капіталу.

Який характер і які цїли мають союзи підприємців? Спочатку синдікати мали на увазї бороти ся про и надпродукції,

проти різких хитань цінь. Вони робили важні технічні поліпшеня, закуповуючи фабрики, вони часто вибирали лише найкрасші а решту закривали. Але з часом усунене надпродукції зробило ся з цїли засобом, знарядом до здобутя найбільшого зиску. Синдікати зробили ся свого рода товариствами для асекурації зиску, почали старати вя коли не підвисшити істнуючий зиск, то принайменше закріпити його. Синдікати і трести найкрасше розвивають ся в тих галузях продукції, де істнує невелике число великих підприємств, переважно в формі акцийних спілок. З невеликих, слабоньких орґанїзацій вони дуже швидко перетворили ся в величезні, всесильні орґанїзації, яких капітал часто виносить міліярди корон.

Особливо сильними є трести; вони повстали в Сполучених Державах північної Америки. Як показують обчисленя, вони тримають в своїх руках від третини до половини всеї продукції Сполучених Держав. Трести перевели там прінціп монополю: 70—90 процент продукції даної галузи промислу часто належить до одного тресту (наприклад: нафтовий трест, сталевий трест, цукровий трест). Деякі трести скуплюють в собі навіть всю продукцію. Правительство бореть ся проти сих нових монопольних орґанїзацій, але нічого не може зробити.

IV. Инші союзи. Одначе союзи [illegible]ств, се лише один, хоч і найбільше характеристичн[illegible] з того загального напряму, який проявляєть ся в новійш[illegible] часи в розвитку господарського житя. Коли перше дві третини XIX. ст. були добою свобідної конкуренції, то при кінци XIX. ст. починаєть ся нова доба — **доба союзів.**

До давнїйших свобід — свободи руху і вибору занять, свободи договору і продукції, прилучила ся нова свобода — свобода союзів. Вона дала спромогу повстати союзам підприємців (синдікатам) і заводовим орґанїзаціям робітників (тредунїонам) для поліпшеня умов праці. Далї, свобода союзів зробила можливим розвиток акцийних підприємств і товариств. Давнїйше для заснованя їх треба було мати окремий дозвіл від власти, тепер вистарчає лише заявити про заложене орґанїзації і післати її статут.

Ріжниця між сучасними союзами і середновічними. Сучa-

сні союзи дуже ріжнять ся від союзів давних часів, від середновічних цехів і бірж. Давнійше до союза кождий був зобовязаний належати, інакше він немав права займати ся тим, чи иншим промислом; тепер кождий може вступати, або не вступати до союза. Давнійше він був членом одного певного союза, в межах якого минало ціле його житє; тепер він може бути рівночасно членом кількох орґанізацій. Таким чином давнійше орґанізація захоплювала всього чоловіка в усіх напрямах, тепер він належить до кождого товариства лише певною стороною своїх інтересів, навіть певною частиною свого майна (в акційнім товаристві). Нарешті давнійше союз мав монополь, він мав певні, виїмкові привілеї. Тепер може істнувати цілий ряд однакових союзів, які конкурують між собою; сї союзи не мають ніяких привілеїв і поруч них істнують поодинокі особи, які займають ся тим самим промислом, але не належать до союза (робітники, що не беруть участи в заводовім товаристві, фабриканти, що не належать до синдікату або тресту).

Одначе в дійсности від сеї широкої економічної свободи істнують значні виїмки. З одної сторони держава управильнює договір між підприємцями і робітниками. Вона установляє умови праці жінок і малолітних на фабриках, спосіб видаваня заробітної плати, в ріжних країнах установлено також, як довго може тягти ся робочий день дорослих мущин Таким чином для оборони слабших обмежено свободу договору. А з другої сторони ріжні союзи добили ся фактичного монополю, потрафили усунути всяку конкуренцію; особливо, як се ми бачили, синдікати і трести. Там, де їм пощастило злучити більшу частину підприємств даної галузи продукції, вони зробили ся монопольними орґанізаціями; одначе досі так є лише в Америці.

РОЗДІЛ VIII.

ВЕЛИКА І ДРІБНА ПРОДУКЦІЯ.

I. Велика і дрібна продукція в промислї. Характеристичною особливістю сучасного економічного розвитку в области промислу є те, що фабричний промисл випирає ремесла і до-

машні промисли. Найважнійшою перевагою великої продукції в порівнаню з дрібною є уживанє ріжних двигунів і робочих машин. Дрібні промисли з них не можуть користати. В один час покладали ся великі надії на поширенє невеликих двигунів — ґазових, нафтових, а особливо електричних, доступних для ремісників. Одначе тут забули, що двигунова сила коштує тим дорожше, чим в меншій мірі вона уживаєть ся. Ще гірше стоїть справа з робочими машинами. Звідки візьме ремісник потрібні засоби для закупна тих численних і дорогих машин, які тепер уживаєть ся не лише в прядільній і ткацькій продукції, але також на фабриках черевиків, меблів і инших? Де він знайде поміщенє для сих машин, як він може їх використати відповідним способом? Атже уживанє машини дає користь лиш тоді, коли вона безперервно працює в продукції. Тим часом се можливе лише тоді, коли при машині є богато робітників, коли вона має відповідну скількість матеріялу, себто при продукції на великі розміри. Сучасні винаходи швидко йдуть один за другим, і пересічно житя машини тягнеть ся 10—15, часом ще менше літ. Велике підприємство числить ся з сим, воно постійно слідить за новими поліпшенями, часом удержує для сього цілі лябораторії, в яких роблять досьвіди. Але як може все се робити власник невеликої робітні?

В тім, що дрібна продукція не може уживати машин і двигунів мусять користати з ручної праці там, де фабрика уживає машини, полягає головна причина загину дрібної продукції: вона не може виробляти річи так дешево, як се робить ся в великих підприємствах. Та крім сього велика продукція має ще инші користи. 1). Вона на красших умовах закуповує си-

За кого думаєте, сли сьміло спитати? — сказав Ґейза.

рий матеріял, бо купує на гурт і з перших рук і тому платить дешевше. 2). Вона переводить ширший поділ праці, бо при великій предукції є можливість вилучувати окремі чинности і доручувати кожду з них найвідповіднійшому робітникови, тримати окремих фаховців. 3). Вона має красші робочі сили, бо велике підприємство може більше платити їм, дає їм красші умови праці (в просторих, добре освітлених поміщенях), дає їм надію на аванс. 4). Вона красше використовує відпадки, які лишають ся в продукції. 5). Вона має красшу орґанізацію

збуту, має спромогу робити великі видатки на оголошеня; деякі підприємства, наприклад фабрики автомобілів, тепер можуть повстати лише в формі великої продукції, бо вже при заснованю їх треба видати десятки тисяч корон на оголошеня.

З сих причин велика продукція не лише виробляє дешевше і красше, ніж дрібна, але в богатьох випадках дрібна продукція по просту не може зробити того, що може зробити велика продукція. Ніякий ремісник при помочи своїх іструментів не може зладити льокомотиви, збудувати корабель, важкий зелїзний міст, трамвай. Для сього потрібні ріжні машини і учені робітники.

Сучасне становище дрібної продукції. З усїх сих причин дрібній продукцій все тяжше істнувати поруч з великою. Колиж дрібна продукція ще істнує, то се тому, що там далеко менше оплачуєть ся робоча сила і істнують далеко гірші умови праці, ніж на фабриках. При ріжних цінах товарів в ремеслї і домашнім промислї доводить ся заощаджувати на сих видатках те, що фабрикант заощаджує на уживанє машин і двигунів. І справдї, ми знаємо, що в Німеччинї робочий день ремісників тягнеть ся 12—14 годин, працюють всї члени родини і все-ж ремісник заробляє менше, ніж фабричний робітник, який працює далеко менше годин денно. Мало того, ремісники в великих розмірах користають з праці малолїтних (в 20-ти важнїйших промислах Німеччини три семих робітників складаєть ся з малолїтних); але се є визиск потрібний для них, бо інакше вони не моглиби витримати поруч з великою продукцією. Ще гірше стоїть справа в области домашнього промислу.

II. Велика і дрібна продукція в сїльськім господарстві. Зовсїм інакше стоїть справа в сїльськім господарстві. Велика продукція не має тої переваги над дрібною, яку маємо в промислї і тому вона не може знищити дрібного, селянського господарства. Ся ріжниця між сїльським господарством і промисловим залежить від того дуже важного значіня, яке в сїльськім господарстві має земля, природні умови продукції. Вплив сих природних умов проявляєть ся в сїльськім господарстві на кождім кроцї. Насамперед тут лише в дуже обмежених розмірах можна переводити подїл праці. На се не позволяє та обставина, що не можна рівночасно сїяти збіже, жати його, моло-

ти, молоти; кождому з сих робіт треба зробити в свій час. Далї в сїльськім господарстві не може бути робітників — фаховцїв; не може бути робітників, які вмілиби лише косити сїно, або сїяти збіже, або доглядати за худобою, лише кождий з робітників мусить уміти і робити все, що доведеть ся.

Яке значінє в рільництві мають машини? В сїльськім господарстві уживанє машин не може мати того значіня і давати такі користи, які дають машини великим підприємствам в промислї. Земля в рільництві є не лише сирим матеріялом, але також знарядом продукції, бо в нїй зерно перетворюєть ся на ростину. Таким чином вона є головним знарядом продукції, якого не може заступити жадна машина, тому всї инші машини у рільництві не мають і не можуть мати такого значіня, яке вони мають в промислї. В рільництві продукція не може бути безперервною,як се є в промислї,тому протягом цїлих місяцїв машини лежать без руху, се значить не дають такої великої користи, як в промислї. Крім того в промислї машини стоять на фабрицї нерухомо, і до них привозять сирий матеріял, який вони мають обробити. В рільництві навпаки, знаряди мусять обробляти сирий матеріял, землю, і чим більшою є продукція, тим тяжше перевозити машини з місця на місце. Одначе, машина все-ж таки має значінє всїльськім господарстві, з неї може користати не лише велике господарство, але також дрібне; в сїм випадку дрібним господарством допомагають кооперативні товариства. Наприклад селяни спільно купують парову молотїльню і спільно користають з неї. Кооперації для закупна насїня, погноїв і т. д. і для збуту сїльсько-господарських продуктів дають селянам всї користи, які має велике господарство — дають їм спромогу купувати потрібні в господарстві предмети гуртом, з перших рук.

Нарештї з одного згляду селянські господарства навіть мають перевагу над великими маєтками. Праця на власнім господарстві є видатнїйша, нїж оброблюванє землї при помочи найманих робітників. На власнім ґрунтї чоловік більше працює — отже весь зиск іде виключно на його користь. Досвід показує, що оброблене піль в дрібній продукції в кождім поодинокім випадку є красше нїж в великих господарствах, які доводить ся обробляти чужими руками.

Про полові справи.

Книжочка лікарська котру кождий повинен перечитати і научити ся дечого пожиточного для свого житя. — Ся книжка кождому придатна. — Ціна..... 30ц

Порадник Лікарський. — Ціна..... 20ц

З Житя Первісного Чоловіка і Сучасних Дикунів. — В. Лупкевич. — Переклала Олена Охримович-Залізнякова. — З 23 рисунками в тексті.

Вже сам заголовок книжки каже сподівати ся, що говорить ся там про дуже цікаві річи, бо і хтож не цікавив знати, як жили наші прародичі або й теперішні дикі люди, про яких такі дава кождий чує ще в дитинстві. Книжочка поділена на трийцять розділів, а в кождім з них говорить ся про якусь иншу сторону житя наших поселенців або теперішних дикунів. До кождого розділу додано кілька образків, які поясняють ще ліпше то, що написане. — Ціна 25ц

Житє. — Написав Гнат Хоткевич.

Книжочка не велика, написана однак дуже цікаво і легко. — Що таке житє? Питанє легке а так трудно на него відповісти. А прецінь нема місця на земли, де би не було ніякого житя. Чи підете на далеку північ, в царство вічних снігів та ледів, чи до згорілих під сонцем пустинь полудня, де на тисячі миль нема каплї води, чи підіймете ся на високі, найвисші на земли гори, чи спустите ся на яку тілько можливо глубину — всюда знайдете житє. — Питанє: що таке житє? — Ціна..... 15ц

Поміж Землею а Небом. — Написав Микола Чайковський. Автор приступно розвідує про найважнійший здобуток людського розуму, про завойованє людиною воздуха. На вступі дає загальні відносини про лїтанє взагалї: длячого одні сотворіня лїтають а другі нї, про воздух і воздушні тіла, як лїтають птиці, ріжні роди приладів до лїтаня. В кінци говорить про бальони і лїтаки себто машини до лїтаня. Численні ілюстрациї улекшуть зрозумінє прочитаного. — Ціна..... 10ц

Важнійші Права Канади. — Зібрані для українських фармерів і робітників. — Ціна..... 35ц

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St. Winnipeg, Man.

NLC BNC
3 3286 03488271 8

„КОБЗАР" Т. Г. Шевченка

Накладом Руської Книгарні вийшов КОБЗАР, передрук видання Тов. Просвіти у Львові.

»КОБЗАР« Т. Г. Шевченка. — Вага Шевченка і в історії українського і в історії загально людської думки безмірно велика. Він перший поставив українське письменство в рівень з письменством других народів і звернув на него увагу всего культурного світа; а виступивши борцем за права і волю пригнобленого люду, за правду і справедливість він своєю поезією прислужив ся і загально людському поступови. Вплив поезії Шевченка помітити можна і в чужих письменствах, а в своєму рідному він сплодив цілу школу письменників.

»Кобзар«. — 560 сторін з 53 гарними образками і портретом Т. Г. Шевченка в двох томах..... $1.50
в гарній оправі..... $2.00

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека у 24-ох Книжках.

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Г. Шевченка, нехай купить собі всі 24 тих гарних книжок за тані гроші а не пожалує. — Ціна..... $1.50

1. Причина. — З 2-ма малюнками і портретом
2. Катерина. — З 3-ма малюнками і портретом.
3. Тополя. — З 1-м малюнком і портретом.
4. Гайдамаки. — З 15-ма малюнками і портретом.
5. Чернець Маряня. — З 1-м малюнком і портретом.
6. Утоплена. — З 1-м малюнком і портретом.
7. Гамалія. — З 1-м малюнком і портретом.
8. Сова. — З 1-м малюнком і портретом.
9. Єретик або Іван Гус. — З 1-м малюнком і портретом.
10. Невольник. — З 2-ма малюнками і портретом.
11. Наймичка. — З 2-ма малюнками і портретом.
12. Відьма. — З 1-м малюнком і портретом.
13. Княжна. — З 1-м малюнком і портретом.
14. Москалева криниця. — З 1-м малюнком і портретом.
15. Варнак. — З 1-м малюнком і портретом.
16. Татарівна. — З 1-м малюнком і портретом.
17. Марина. — З 1-м малюнком і портретом.
18. Сотник. — З 1-м малюнком і портретом.
19. Петрусь. — З 1-м малюнком і портретом.
20. Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. — З 2-ма малюнками і портретом.
21. Русалка. — Як би тоб їдовело ся. — З 2. мал. і портр.
22. Назар Стодоля. — З 2-ма малюнками і портретом.
23. Збірник дрібних віршів. — З 7. малюнками і портретом.
24. Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. — З 4-ма малюнками і портретом.

Ціна всіх 24-ох книжок лише..... $1.50
Портрети Т. Шевченка по..... 25ц., 50ц., і по $1.00
Вїзд Богдана Хмельницького до Київа..... $1.00

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St. Winnipeg, Man.